

MICHAŁ KARA*

**GROBY O DOMNIEMANYCH SKANDYNAWSKICH ATRYBUCJACH
ETNO-KULTUROWYCH Z OBSZARU PAŃSTWA PIERWSZYCH
PIASTÓW W KONTEKŚCIE ARCHEOLOGICZNYCH PARADYGMATÓW
BADAWCZYCH**

GRAVES WITH PRESUMED SCANDINAVIAN ETHNO-CULTURAL
ATTRIBUTIONS FROM THE STATE OF THE FIRST PIASTS
IN THE CONTEXT OF ARCHAEOLOGICAL RESEARCH PARADIGMS

Pamięci

prof. Zofii Hilczer-Kurnatowskiej (1932-2013)

prof. Stanisława Kurnatowskiego (1929-2015)

prof. Leszka Jerzego Kajzera (1944-2016)

Abstract. In spite of the differences in the interpretation of early medieval graves of the discussed Norman or Ruthenian attribution, derivatives of different theoretical and cognitive paradigms, successive generations of researchers are united in their conviction of the exceptional nature of these graves in the Oder-Vistula interfluvium. Archaeologists are also unanimous in treating them as burials from the 2nd half of the 10th to the 1st half of the 11th century which present a set of specific burial practices, distinguishing one of the groups of the secular elite of the first Piast state. However, researchers have different views on ethno-cultural valorisation of the discovered objects. In this case, the author maintains his earlier opinion that the burial practices of the individuals buried there are ‘rooted’ in the Scandinavian model of funerary culture of the Viking period. However, in the research process, it cannot be a sufficient premise for prejudging the ethnos. In order to give credibility to the conclusions, in line with the modern model of integrated multidisciplinary research, the hypotheses formulated by archaeology require verification by the results of molecular and isotopic studies of human bones. Limiting the ethnic study of archaeology’s necropolis sources to the indications of bio- and geochemistry is cognitively inadequate, as aDNA analyses only establish biological affinities. Isotopic studies determine the relationship of a deceased person to a specific geographical region, in both cases providing no insight into important aspects of early medieval human life like the mentality-determining membership of a socially and politically organised religious and mythic-ethnic-cultural community.

Keywords: Scandinavia, Kievan Rus’, Piast state, middle and younger Viking period, graves, funerary culture, ethno-cultural attribution vs. research paradigms in archaeology, molecular (aDNA) and isotopic studies of human bones.

* ORCID: 0000-0003-4541-5480, Instytut Archeologii i Etnologii PAN – Ośrodek Studiów Pradziejowych i Średniowiecznych, ul. Rubież 46, 61-612 Poznań, michal.kara@iaepan.poznan.pl.

Problematyka kontaktów słowiańsko-skandynawskich we wczesnym średniowieczu, w szczególności obecność Skandynawów i Rusów na ziemiach polskich oraz udział drużyn wikingich, wareskich lub warego-ruskich w procesie formowania się państwa Piastów, należą do zagadnień żywo zajmujących polską historiografię i archeologię od długiego już czasu (zob. np. Jażdżewski 1949 [1951]; Łowmiański 1957; Nadolski, Abramowicz i Poklewski 1959; Żak 1965 [1967]; Żak 1966 [1968]; Żak 1969; Košnar 1991; Leciejewicz 1993; Leciejewicz 1994/1995; Wołoszyn 2004; Moździoch 2011; Boroń 2013; Stanisławski 2013; Gardela 2014; Grygiel 2014; Kara 2014; Stanisławski 2017; Buko 2021; w cytowanych pracach dalsza lit.)¹. Poświęcona im dyskusja, sprowadzona niejednokrotnie do wyklucza-

¹ Odnotujemy, że w nowszej literaturze przedmiotu, także w publikacjach badaczy polskich, wcześnie Rusowie, którzy w źródłach pisanych występują pod nazwą ludu ar-Rūsija/ar-Rūs, zaliczani są do *gens Sueonum*, czyli do plemienia/rodu skandynawskich Sweów/Szwedów (zob. Duczko 2004a; Duczko 2004b). O ile w starszej literaturze Rusów identyfikuje się raczej tylko ze Słowianami, o tyle w nowszej, nie negując roli Normanów (zwłaszcza Szwedów) w uformowaniu ludu Rusów oraz ich państwa – Rusi Kijowskiej, podkreśla się również istotny udział w tym procesie plemion wschodniosłowiańskich, a także ugrofińskich, bałtyjskich i tureckich, nie wykluczając nawet obecności w tym procesie ludności sarmackiej (zob. Labuda 1980, s. 328; Makarov i in. 2021, s. 305; w cytowanych pracach dalsza lit.). Pogląd ów podziela też autor niniejszego tekstu. Dodajmy, iż wywodząca się ze staronordyckiego nazwa *roðsmenn*, oznaczająca członków załogi statków (wioślarzy, sterników), a stanowiąca samookreślenie Skandynawów migrujących na tereny fińskie, została przyjęta przez Ugrofinów jako etnonim tych Skandynawów: *Rusowie*. W X wieku w procesie socjalizacji i polityzacji wspomniany etnonim przekształcił się w choronim „Rus/Ruś”, oznaczający także ziemię Rusów – z czasem wschodniosłowiańskie państwo (Gruza 1972, s. 587-588; Labuda 1980, s. 326-327; Melnikova i Petrukhin 1990-1991; Duczko 2004b, s. 10 i n.).

Z genezą Rusi Kijowskiej wiąże się także zagadnienie *Waregów*, których nazwę w zgodzie z wymową źródeł pisanych badacze traktują jako tak zwany etnonim wtórny, wytworzony w IX-XI wieku na terenie Rusi na oznaczenie pewnej uprzywilejowanej społecznie kategorii ludności skandynawskiej (Labuda 1980; Wierziński 2018; w cytowanych pracach dalsza lit.). Najprawdopodobniej wywodzi się on z rzeczownika **váringr* lub **vaeringr*, który oznaczał „umowę, przysięgę, wierność, towarzysz” i historycznie odnosił się między innymi do drużyn Normanów, zwłaszcza Sweów/Szwedów, którzy przybywali na Ruś w celach militarno-lupieżczych bądź w charakterze sukcesywnie przywoływanych przez Rurykowiczów z za „Waregskiego Morza” (czyli Morza Bałtyckiego) zbrojnych najemników. Ze źródeł pisanych wiadomo, iż Waregowie podążali z Rusi na służbę do cesarza bizantyńskiego, byli jednak i tacy, którzy pozostawali na Rusi powiązani przysięgą-służbą z jej książętami, odtąd stanowiąc jeden z „ludów” (społeczności) zamieszkujących ziemię ruską, zwykle traktowany przemienne z Rusami i uprzywilejowany społecznie między innymi w zakresie prawa sądowego (Labuda 1980, s. 324-325, tamże wykaz źródeł pisanych; Duczko 2004b, s. 253-258; Wierziński 2018, s. 648 i n.). W literaturze przedmiotu osiadłe na Rusi Nowogrodzko-Kijowskiej wspólnoty Waregów przyjęło się określać jako tzw. Warego-Rusów, może pod wpływem przekazów bizantyńskich źródeł pisanych z XI wieku, które odnotowują w otoczeniu cesarza zbrojne oddziały *Rusowarangów* (por. Labuda 1980, s. 324 i n.; odmiennie Duczko 2004b, s. 258). W przypadku „zruszczonych Waregów” zwykle wskazuje się na złożony obraz ich kultury, stanowiący najprawdopodobniej rezultat istnienia kulturowego procesu amalgamacji, o czym może świadczyć obecność w przypisywanych im materiałach sepulkralnych zarówno elementów (głównie uzbrojenie) kultury skandynawskiej, jak i kultury ludów Europy Wschodniej (Rusów, Słowian, Bałtów, Ugrofinów i koczowników), którym to wyrobom ekskluzywnym nierzadko towarzyszą elitarne wytwory kultury Bizancjum oraz kultury ludów środkowego i górnego dorzecza Dunaju, między innymi Słowian czy Węgrów (por. Wołoszyn 2004, s. 255-261, 265; Liwoch i Müller-Wille 2012; Grygiel 2014, s. 696 i n. oraz ryc. 47 między s. 746 a 747; Liwoch 2018).

jących się koncepcji, świadczy o wyraźnym zaangażowaniu badaczy w tematykę, a w niektórych przypadkach nawet o emocjonalnym stosunku do poruszonych kwestii. Stan ów utrzymuje się z pewnymi przerwami co najmniej od okresu międzywojnia (1918-1939). Przypomnijmy, że ówczesna archeologia Europy Środkowej, zdominowana w badaniach przez paradygmaty naukowe: etniczny i kulturowo-historeczny, wymienioną problematykę, zwłaszcza ewentualną rolę Normanów w budowie słowiańskich ustrojów państwowych, w tym monarchii piastowskiej w 2. połowie X – 1. połowie XI wieku, łączyła pod względem genezy zjawiska z innym żywo dyskutowanym wówczas nurtem badawczym.

Chodzi mianowicie o problematykę etnogenezy Słowian, którą rozważano bądź na gruncie teorii autochtonistycznej, bądź teorii allochtonistycznej (por. Łowmiański 1957; Żak 1969; Kara 2022; tamże starsza lit.). Ujęcia tej pierwszej dominowały w ówczesnej nauce polskiej (sytuacja uległa obecnie odwróceniu), przy czym koncepcja autochtonizmu Słowian, zwłaszcza w międzyrzeczu Odry i Bugu, zyskała szczególną akceptację w pracach naukowców z Uniwersytetu Poznańskiego, przede wszystkim archeologa Józefa Kostrzewskiego oraz jego uczniów. Z kolei teoria allochtonistyczna – w nieaktualnej już wersji kładąca nacisk na rzekomo permanentny niedorozwój cywilizacyjno-kulturowy Słowian, który w przeciwieństwie do sąsiadujących z nimi Germanów wykluczał samodzielną budowę własnego państwa na substracie plemiennym – do 1945 roku podzielana była niemal powszechnie przez historyków, archeologów i antropologów niemieckich. Dodajmy, że w przypadku większości wczesnośredniowiecznych ludów słowiańskich nauka niemiecka (Łowmiański 1957, tamże dalsza lit.) uznawała obce, dobrze zorganizowane pod względem militarnym i centralnie zarządzane wspólnoty etniczne za ugrupowania niezbędne do instalowania wśród południowych, wschodnich i zachodnich odłamów Słowian ustrojów władczych o cechach typowych dla wczesnośredniowiecznych monarchii militarnych (Bułgaria, Ruś, Polska). Wskazywano w tym przypadku na cywilizacyjno-kulturowy poziom rozwoju obcych wspólnot (w odniesieniu do państwa Piastów czy Rusi Kijowskiej uwagę koncentrowano na skandynawskich Wikingach lub Waregach oraz ich drużynach²), którym przypisywano

Dodajmy, że zjawisko amalgamacji może (ale nie musi) dowodzić integracji kulturowej Waregów z przedstawicielami elit tych społeczności, z którymi weszli oni w interetniczny kontakt na obszarze Rusi Kijowskiej, zwłaszcza w obrębie jej peryferii. O amalgamacji jako procesie kulturowym, w ujęciu teorii etnologicznej zob. Staszczak 1987.

² W przedwojennej, głównie niemieckiej, literaturze przedmiotu terminy Wikingowie/wikingowie były utożsamiane z Normanami. Z tego powodu wspomniane rzeczowniki – podobnie jak potwierdzone przekazami źródeł pisanych termin Waregowie, odnoszący się do Skandynawów aktywnych we wschodniej i południowo-wschodniej części Europy (zob. przypis 1) – traktowano zazwyczaj jako etnonim (zob. np. Kossinna 1929). Po roku 1945, także obecnie, pojęcie terminu wiking jest łączone z przedstawicielami różnych historycznych ludów nadbałtyckich: Skandynawów, Słowian, Bałtów, Ugrofinów. Dopuszcza się też wieloetniczny (z udziałem Normanów) charakter niektórych drużyn wikingów, łącznie z możliwością wytwarzania w tych środowiskach – traktowanych jako społeczne przestrzenie transetniczne – dystynktywnej dla Wikingów kultury synkretycznej (Stanisławski 2019).

polityczną wiedzę o budowie i mechanizmie działania tychże ustrojów. Uważano, iż dzięki militarnemu przymusowi obcy wojownicy, mimo liczebnej mniejszości, potrafili skutecznie narzucić swą wolę niesfornym i kulturowo zacofanym społecznościom słowiańskim. W przypadku Normanów, posiadane przez nich kontakty w ówczesnych centrach cywilizacyjno-kulturowych Europy i Azji, wynikające z aktywnego udziału w szeroko zakrojonej działalności rozbójniczo-handlowej oraz w zbrojnych wyprawach wikingich lub wareskich, wsparte wiedzą geograficzną, jak również doświadczeniami z pobytu oddziałów najemnych na obcych dworach (przykładowo Waregów w Konstantynopolu), sprzyjać miały rozwojowi gospodarki i struktur społecznych oraz utrwalaniu politycznej pozycji wyżej wymienionych państw skandynawskich Wikingów, które tylko z pozoru stanowiły państwa słowiańskie (Kossinna 1928; 1929; krytycznie – Kara 2014, tamże dalsza lit.). Uważano bowiem, że naczelną władzą polityczną, sądowniczą i skarbową w tych władztwach, a także administracją i przywództwo militarne były skoncentrowane w rękach przedstawicieli obcych etnicznie rodów, na czele z rodem panującym. Tego rodzaju sytuację badacze niemieccy odnosili też do słowiańskich ziem polskich (zwłaszcza do terenów dorzecza Warty), które w 2. połowie X wieku znalazły się pod panowaniem wojowniczego księcia Mieszka (zmarł w 992 roku) – pierwszego historycznego władcy z dynastii Piastów, jednego z głównych założycieli państwa polskiego, a zarazem pierwszego chrześcijanina w tym rodzie, który według ówczesnej nauki niemieckiej był z pochodzenia Normanem i nosił pierwotnie imię Dago (zob. np. Brackmann 1942; krytycznie o tych poglądach – Łowmiański 1957).

Tak zarysowany spór podzielił na długie lata naukę polską i niemiecką, przede wszystkim archeologów, także historyków. Czynnikiem niewątpliwie pogłębiającym istotę tego sporu był fakt silnego upolitycznienia dyskusji, przy czym wspomniana sytuacja miała odmienną genezę w naukach niemieckiej i polskiej.

W Niemczech hitlerowskich, gdzie podobnie jak w Związku Radzieckim, będącym również państwem totalitarnym, obowiązywała bezwzględnie przestrzegana zasada podporządkowania nauki (także dyscyplin historycznych) nadrzędnej polityce państwa, tezy archeologów i historyków służyły między innymi potrzebom aktualnej propagandy rządu. Świadomie włączone w wybrane nurty polityki, dostarczały „historycznych” argumentów za przywróceniem państwu niemieckiemu ziem włączonych traktatem wersalskim (1919) w granice odbudowanej Rzeczypospolitej Polskiej (dalej jako RP), których pradawny związek z kulturą germańską (m.in. Wielkopolska, Pomorze Wschodnie) potwierdzać miały naukowe interpretacje znalezisk archeologicznych, w tym wczesnośredniowiecznych pochodzenia skandynawskiego (na ten temat Łowmiański 1957; Żak 1965 [1967]; 1966 [1968]; 1969). Jakkolwiek przeciwne sformułowanym tezom nauki niemieckiej stanowisko zdecydowanej większości przedwojennych archeologów i historyków polskich również wpisywało się w nurty bieżącej polityki, tym razem rządu RP, to jednak fakt ów wynikał z odmiennych przesłanek. W tym przypadku dzielano raczej poglą-

dy charakterystyczne między innymi dla archeologa J. Kostrzewskiego oraz jego współpracowników z Uniwersytetu Poznańskiego. Wspomniany badacz negatywnie oceniał szowinizm nauki niemieckiej, zwłaszcza koincydencję tego zjawiska z postulowaną przez Trzecią Rzeszę rasistowską ideą „Lebensraum”. Zakładała ona odtworzenie obszaru osadnictwa narodu niemieckiego co najmniej w pradawnych granicach „historycznych”, z ewidentnym naruszeniem pierwotnych praw narodów sąsiednich do określonych terytoriów, wynikających z przesłanek osadniczych, kulturowych i dziejowych. Dostrzegając w upolitycznionych poglądach nauki niemieckiej zagrożenie dla narodowej egzystencji Polaków, za konieczne uważał podjęcie przez rodzime środowisko naukowe (tu wskazywał na przedstawicieli opiniotwórczych dyscyplin humanistycznych) stanowczej polemiki ze wspomnianymi poglądami, uznając podjęte działania za obowiązek patriotyczny (por. Prinke 2014).

Archeolodzy polscy, w tym J. Kostrzewski, nie podważali jednak poglądów badaczy niemieckich, którzy w odosobnionych grobach wczesnośredniowiecznych na podstawie proveniencji znalezionych elementów uzbrojenia i oporządzenia jeździeckiego – chodzi o przypadkowe odkrycia z około XIX/XX wieku w Łubówku (obecnie Łubowo) w Wielkopolsce centralnej oraz w położonym nad dolną Wisłą Ciepłem (ryc. 1) – upatrywali pochówków skandynawskiego Wikinga (Łubowo), członka drużyny pierwszych Piastów, lub skandynawskiego kupca-wojownika (Ciepłe), działającego w rejonie pogranicza ziem pomorskich z terytorium Prusów (zob. Kara 1991 [1992]; Kara 1998; tamże dalsza lit.). Wprawdzie były to odkrycia odosobnione, jednak ich wyjątkowy charakter w obrębie Słowiańszczyzny Zachodniej oraz spektakularna lokalizacja w pobliżu Gniezna (Łubowo) i Gdańska (Ciepłe) – ośrodków grodowych o szczególnym znaczeniu dla genezy i funkcjonowania wczesnego państwa polskiego – przesądziły o włączeniu obu grobów w polsko-niemiecką dyskusję naukową nad stosunkami etnokulturowymi w dorzeczu Odry i Wisły we wczesnym średniowieczu. Warto podkreślić, że dyskusja ta nie przekroczyła granicy sporu naukowego, aczkolwiek wyraźnie angażowała uczestników. Badacze polscy bowiem oponowali przeciwko skrajnej, pseudohistorycznej interpretacji znalezisk przez badaczy niemieckich jako dowodach mających rzekomo potwierdzać sygnalizowane powyżej posłannictwo kulturowe Normanów wśród wczesnośredniowiecznych Słowian oraz rolę Wikingów w formowaniu się państwa polskiego. W odniesieniu do pochówka w Łubowie polska archeologia dopuszczała też – w przeciwieństwie do niemieckiej – możliwość obecności w centrum Wielkopolski elementów uzbrojenia proveniencji północnoeuropejskiej jako ekskluzywnych importów, które w granice monarchii piastowskiej trafić mogły wskutek kontaktów handlowych jej elity z ludami krajów nadbałtyckich (Kostrzewski 1921). Dodajmy, że w zdominowanych przez problematykę etniczną ustaleniach archeologów niemieckich i polskich szczególne znaczenie poznawcze przypisywano rezultatom analizy porównawczej znalezisk, zwłaszcza ekskluzywnego uzbrojenia i oporządzenia jeździeckiego, które uznawano za dystynktywne dla elitarnych wojowników (Kostrzewski 1921; Jankuhn 1934; Rajewski 1937, s. 72). W zgodzie

z aktualnym stanem wiedzy (!) rozpatrywano funkcję, chronologię oraz przynależność artefaktów do kręgów kultury archeologicznej, te ostatnie utożsamiając z określonym etnikonomem i społeczeństwem. Nie analizowano natomiast związku znalezisk grobowych z kulturą funeralną Słowian lub Skandynawów wczesnego średniowiecza bądź czyniono to pobieżnie, pomimo istniejących w tym zakresie możliwości poznawczych archeologii, która już wtedy dysponowała licznymi, zróżnicowanymi źródłami materialnymi do problematyki.

Radykalna zmiana stanowiska badaczy polskich w kwestii archeologicznych śladów obecności wojowników normańskich na ziemiach wczesnej monarchii piastowskiej oraz ich związków ze strukturami wspomnianego organizmu politycznego nastąpiła dopiero po zakończeniu drugiej wojny światowej w 1945 roku, aczkolwiek pierwsze interpretacje utrzymane w nowym paradygmacie poznawczym notuje się już w pracach niektórych archeologów poznańskich wydanych tuż przed wybuchem wojny. W tym przypadku wskazywano na możliwą interpretację odkrytych w grobie przedmiotów skandynawskiego pochodzenia jako importów handlowych lub zdobyczy wojennej, próbując negocjować na tej podstawie związek badanych pochówków z normańskimi Wikingami (chodziło przede wszystkim o grób wojownika z Łubowa – Rajewski 1937, s. 71-73). Kwestii etnicznej nie przesądzano jednak bezwarunkowo. W ustaleniach w charakterze argumentów odwoływano się natomiast do dowodów ahistorycznych, w ten sposób łamiąc (zapewne nieświadomie) metodologiczne podstawy prowadzonych studiów, co zdarza się również współcześnie badaczom, między innymi zaangażowanym w podobną dyskusję (zob. Marek 2004, s. 15, przyp. 2; chodzi o pomijanie tak zwanego współczynnika humanistycznego, który w 1922 roku wprowadził do nauki socjolog kultury Florian Znaniecki – o współczynniku w kontekście analiz archeologicznych por. Kurnatowska, Kurnatowski 2012).

Zatem dopiero w publikacjach z lat 40./50.-60. XX wieku dokonano gruntownej, a zarazem krytycznej rewizji ustaleń archeologii i historiografii niemieckiej, dotyczących kontaktów skandynawsko-słowiańskich we wczesnym średniowieczu, w tym roli Normanów w genezie państw słowiańskich, uznając sformułowane poglądy za błędne, a niektóre – na przykład zakładające skandynawskie pochodzenie księcia Mieszka I – za pozbawione podstaw źródłowych nadinterpretacje (Kostrzewski 1946; Łowmiański 1957; Żak 1965 [1967]; 1966 [1968]; 1969). Nie przecząc obecności we wczesnym średniowieczu określonych (raczej nielicznych i niewielkich) grup Skandynawów w dorzeczu Odry i Wisły, głównie na Pomorzu, pochówki z okresu wczesnopiastowskiego odkryte w Łubowie pod Gnieznem i w Ciepłym nad dolną Wisłą, dotąd stosunkowo powszechnie interpretowane jako skandynawskie (wikińskie), przywrócono w wymiarze etnokułturowym miejscowej ludności, a w wymiarze społecznym rodzimej drużynie piastowskiej (Łubowo) lub warstwie pomorskich wielmoży (Ciepłe) (Żak 1957; 1966 [1968], s. 559; 592-593, przyp. 368-369; 1967a, s. 295-297; 1968, s. 296-299, 310). Należy podkreślić, że podzielane przez badaczy polskich poglądy, dotyczące interesującej nas problema-

tyki, nie były – wzorem okresu przedwojennego – pozbawione uwarunkowań politycznych. Formułowane niejednokrotnie z autentycznym poczuciem patriotycznej misji (!) wpisywały się w ogólniejszą politykę komunistycznego rządu polskiego, polegającą na przywracaniu słowiańskich tradycji ziemiom odebranych w 1945 roku Trzeciej Rzeszy i włączonym mocą traktatu poczdamskiego w granice Polski (na ten temat Roszko 1980, s. 81 i n.).

Dokonana w tym okresie reinterpretacja znalezisk nie wynikała tylko z „odruchowej” reakcji przedstawicieli polskiej archeologii i mediewistyki odkłamywania szowinistycznych tez nauki niemieckiej, w tym szczególnie zaangażowanej politycznie nauki hitlerowskiej (zob. Kostrzewski 1946; Łowmiański 1957). Negacja dotychczasowych ustaleń etnicznych, połączona z propozycją interpretacji badanych źródeł archeologicznych jako elementów zróżnicowanej społecznie (klasowo) kultury rodzimej, w znacznym zakresie stanowiła raczej rezultat adaptacji przez dyscypliny humanistyczne i społeczne w Polsce komunistycznej założeń marksistowskiej metodologii procesu dziejowego. W tym miejscu poczynić należy krótką dygresję. Początkowo chodziło o przyswojenie doktryny przez badaczy na wzór nauki radzieckiej, przy jednoczesnym odrzuceniu wszelkich odchyłeń poznawczych, zwłaszcza ujęć socjologicznych stosowanych w naukach burżuazyjnych (Gąssowski 1957, tam instruktywne przykłady; charakterystyka paradygmatów badawczych ówczesnej mediewistyki i archeologii zob. Tabaczyński 2000; Kara 2009, s. 11-46; w tych pracach dalsza lit.). Za okoliczność sprzyjającą wdrażaniu nowej metodologii uważano przynależność badacza do partii komunistycznej, chociaż nie był to warunek konieczny, w związku z czym marksizm przyswajany był w Polsce przez historyków i archeologów różnorodnie i w różnym stopniu³. Po roku 1956 polityczne naciski w tym zakresie osłabły, nigdy nie zanikając jednak; pojawiły się też zakazane dotąd, nierzadko bardzo wartościowe ujęcia marksowskie⁴. Opisana sytuacja utrzymywała się w zasadzie aż do upadku komunizmu w Polsce w roku 1989.

³ Przykładowo Lech Leciejewicz, autor cenionej po dzień dzisiejszy interpretacji społecznej wczesno-średniowiecznych cmentarzysk z miejscowości Björkö/Birka w środkowej Szwecji, korzystający w tym opracowaniu z teoretycznych ustaleń nauki marksistowskiej (Leciejewicz 1954 [1956]), nie był członkiem Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej ani zwolennikiem ustroju komunistycznego. Włączenie koncepcji naukowego marksizmu/materializmu historycznego (także „historyczno-etnologicznych” opracowań F. Engelsa) w zakres studiów archeologii mogło skutkować pozytywnie, pod warunkiem iż teorii nie stosowano mechanicznie jako uniwersalnej metody opisu oraz wyjaśnienia każdego przypadku badawczego (por. Kurnatowski i Kobusiewicz 2000, s. 626). Sprecyzujmy, odwołując się do cytatu z opracowania wspomnianych badaczy, iż „Narzucana zwłaszcza w pierwszym podokresie PRL (Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej – dop. M.K.) wizja dziejów ludzkości w ujęciu materializmu historycznego w sprymitywizowanej i uproszczonej odmianie, nie osłabiła, lecz raczej wzmocniła zjawisko owej „konfabulacji”, dostarczając wygodnych słów-kluczy zastępujących właściwą interpretację analizowanych zjawisk. Ten sposób postępowania wszedł głęboko w mentalność badaczy, niekiedy nawet stosowany jest po dziś dzień” (Kurnatowski i Kobusiewicz 2000, s. 627).

⁴ Dotyczyły one między innymi problematyki archeologii wczesnego średniowiecza – zob. Tabaczyński 1987.

Wracając do głównego nurtu wyводу, odnotujmy, że wspomniany powyżej proces dziejowy – według akceptowanych przez Karola Marksa poglądów innego filozofa niemieckiego doby pozytywizmu (także socjologa i etnologa) Fryderyka Engelsa – wiódł konsekwentnie miejscowe społeczności plemienne do przełamania ich egalitaryzmu poprzez zaistnienie własności prywatnej (w tym gruntowej/ziemskiej), co skutkowało – w myśl ewolucjonistycznych założeń teorii – narastającym w czasie rozwarstwieniem gospodarczo-społecznym, a finalnie prowadziło do uformowania się państwa narodowego z klasowym ustrojem feudalnym (Engels 1949). Adaptacja wspomnianej teorii – w charakterze metodologicznego fundamentu studiów historycznych i archeologicznych w ówczesnej Polsce – doprowadziła do „podporządkowania zagadnień etnicznych problematyce społecznej” (Gąssowski 1957, s. 32). Z dociekań naukowych usunięto w ten sposób żywo dyskutowane dotąd zagadnienie roli drużyn wojowników normańskich w procesie organizacyjno-państwowym Słowian Zachodnich. Nie oznaczało to jednak usunięcia problematyki etnicznej z archeologii *en bloc*, także w odniesieniu do nielicznych znanych badaczom grobów wczesnośredniowiecznych z dorzecza Odry i Wisły (Łubowo, pow. gnieźnieński; Ciepłe, pow. tczewski; Świelubie, pow. kołobrzeski; Cisowo, pow. sławieński – zob. Żak 1957; 1963, s. 68, 120, nr 89, 177; 1966 [1968], s. 559, 592-593, przyp. 368-369; 1967a, s. 188-193, 295-297), których skandynawskie atrybucje w kulturze funeralnej pochowanych tam osób, podnoszone przez dotychczasową naukę niemiecką, poddano teraz reinterpretacji, między innymi opierając się na koncepcji „importu” wczesnofeudalnego⁵. Wspomniane pochówki przyporządkowano ludności słowiańskiej, o czym wzmiankowałem powyżej⁶. Należy pod-

⁵ Zlokalizowany w Świelubiu wczesnośredniowieczny kurhan był jedynym obiektem w tej grupie datowanym na wiek IX. Stanowił on, wraz z pochodzącymi zeń przedmiotami, istotny element dyskusji nad obecnością Skandynawów (Wikingów) w środowisku nadbałtyckich Słowian Zachodnich oraz ich kulturotwórczą rolę. Przypomnijmy, że ta ostatnia w ujęciu nauki niemieckiej miała decydować o aktywnym udziale Normanów w budowie państw słowiańskich, w tym monarchii polskiej.

⁶ W tym duchu próbowano też zrewidować sformułowany już po wojnie pogląd Konrada Jażdżewskiego (1949 [1951]), w którym sugeruje się związek z Rusią Kijowską elitarnych wojowników koczowniczych odkrytych na wczesnośredniowiecznym cmentarzysku w Lutomierniu pod Łodzią, pow. pabianicki. Wspomniane groby – uznane za pochówki drużynników waresko-ruskich – datowano na X/XI – 1. połowę XI wieku (Jażdżewski 1949 [1951]) lub na koniec X – początek XI stulecia (Nadolski, Abramowicz i Poklewska 1959), czyli na okres wczesnopiastowski. Dodajmy, że z 1. połową XI wieku wspomniane pochówki łączy też nowsza literatura przedmiotu, która podtrzymuje także wareskie atrybucje tych grobów – zob. Grygiel 2014, s. 696-703, 733-740. Polemikę prowadzono w sposób zawoalowany, może ze względu na fakt, iż wczesnych Rusów uznawano wówczas za lud wschodniosłowiański, który dysponować miał wystarczającym potencjałem kulturowym i demograficznym do asymilacji skandynawskich Waresów – ludności osiadłej w dorzeczu Dniepru, podobno stosunkowo nielicznej. Stwierdzono, iż „Co prawda, w samym obrządku grzebalnym zawierającym reminiscencję ciałopalenia daje się zaobserwować pewien rys obcości, który Jażdżewski przypisuje ruskiemu pochodzeniu tej grupy zmarłych. Istotnie, wiele przemawia za taką możliwością, ale nie wszystko. Nie wyczerpano wszystkich możliwości interpretacji. Nie została do końca wyjaśniona sprawa stosunku tej grupy ludności do uboższych członków społeczeństwa spoczywających na cmentarzysku. Nie wy-

kreślić, że w przeprowadzonej wówczas analizie bardzo pobieżnie potraktowane zostały zagadnienia rytuału i obrządku pogrzebowego, co przypomina opracowania badaczy przedwojennych, dla których również nie były one zbyt ważne. W tak skonstruowanym modelu badań wymienione groby pozostawały pochówkami w zasadzie wyizolowanymi z kontekstu współczesnej im kultury funeralnej regionu (co najwyżej kontentowano się ogólnymi uwagami na ten temat), mimo że ujęcia teoretyczne – w zgodzie z ówczesną frazeologią naukową – akcentowały znaczenie dla właściwego poznania grobów/cmentarzysk tak zwanej szerokiej bazy źródłowej (Gąssowski 1957, s. 31). Pewnym usprawiedliwieniem może być fakt zniszczenia części tych obiektów; zachowały się jednak informacje o rytuale pogrzebowym oraz przedmiotach zdeponowanych w grobach, które łącznie wyznaczały zespół funeralny w sensie znaleziska zwartego, a w przypadku rozkopanego amatorsko kurhanu ze Świelubia dotrwały nawet dane o jego formie (zob. Żak 1963, s. 68, nr 89; Kara 1991 [1992]; 1998; tamże starsza lit.).

Kluczowe znaczenie dla poczynionych ustaleń, także etnicznych, miało zastosowanie w analizie odkrytych przedmiotów teorii „importu”. Połączono w niej wypracowane przed 1939 roku poglądy o importach handlowych i zdobyczy wojennej, gromadzonych między innymi przez elity wojowników, z nowo sformułowaną koncepcją różnorodnego w genezie importu wczesnofeudalnego o ekonomicznym i pozaekonomicznym charakterze, któremu przypisano funkcję uniwersalnego (także w sensie słowa-klucza) identyfikatora jednego z etapów opisanego powyżej procesu rozwoju dziejowego w ujęciu (schemacie) materializmu historycznego (Żak 1962; zob. też Gąssowski 1957; zastosowanie praktyczne: Żak 1963; 1967a; 1967b). W myśl wspomnianej teorii rejestrowane w grobie przedmioty ekskluzywne, także obcej proveniencji (w analizie starano się, nierzadko w sposób wysoce erudycyjny, wykazać jednak obecność głównie wyrobów rodzimych lub okazów naśladow-

ciągnięto dostatecznych wniosków wyjaśniających stosunki społeczne końca X i początku XI w.” (Gąssowski 1957, s. 30). Przytoczone poglądy spotkały się z jednoznaczną ripostą uczniów K. Jażdżewskiego, którzy podobnie jak J. Gąssowski również należeli do młodszego pokolenia ówczesnych archeologów polskich. Stosowne uwagi, wybrane z szerszej wypowiedzi, warto zacytować mimo odległej daty publikacji, ze względu na ich wciąż aktualne walory naukowe: „Specyficzny charakter cmentarzyska lutomińskiego jest niewątpliwie odbiciem specyficznego składu grupy osadniczej, która je stworzyła i wykorzystywała. Mogło tu wchodzić w rachubę jej oblicze społeczne na równi z obliczem etnicznym. [...] W świetle naszych rozważań skłonni jesteśmy podtrzymać w pełni hipotezę K. Jażdżewskiego, według której przynajmniej część grobów w Lutomińsku kryje szczątki ludzi obcego, niepolskiego pochodzenia. Wymienione przez nas cechy obrządku pogrzebowego, wyróżniające cmentarzysko lutomińskie spośród analogicznych stanowisk polskich, nie mogą być powiązane tylko ze społeczną treścią obiektu. Są także odbiciem jego skomplikowanej treści etnicznej” (Nadolski, Abramowicz i Poklewski 1959, s. 145, 147). Wnosząc z cytowanego tekstu, wyraźny brak akceptacji dla postulowanych wówczas w archeologii tak zwanych nowych kierunków interpretacji materiałów funeralnych wynikał wyłącznie z przesłanek naukowych i nie miał uwarunkowań ani generacyjnych, ani politycznych. Można domyślać się, że w warstwie wniosków wspomniane kierunki zostały uznane przez wyżej wymienionych badaczy za zbyt ograniczone poznawczo.

czych – np. Żak 1957; 1966 [1968], s. 559, 593, przyp. 369)⁷, informowały o efektywności kontaktów handlowych w relacjach społecznych, w tym o udziale przedstawicieli określonych klas społecznych w handlu dalekosiężnym z krajami obcymi. Społeczny dostęp do wspomnianych przedmiotów miał bowiem warunkować wielonurtowy proces feudalizacyjny, zachodzący w miejscowym środowisku społecznym (także u Słowian), który w zależności od warunków historycznych prowadził do rozwarstwienia wspólnoty w aspekcie społecznym, gospodarczym i politycznym (w sensie posiadania władzy), łącznie z podziałem ludności uprzywilejowanej na grupy (klasy) możnych i feudałów-możnowładców, czyli właścicieli ziemskich. Swym działaniem proces ów przyczyniał się jednocześnie do bogacenia członków obu ugrupowań poprzez kumulację zysków, pochodzących z eksploatacji własności gruntowej oraz uczestnictwa w handlu i zbrojnych wyprawach, w rękach wybranych jednostek⁸. Powiązanie zjawiska „importu” z poziomem sił wytwórczych w zakresie danej produkcji implikowało kolejną tezę – ważną dla problematyki archeologicznych badań pochówków. Chodziło o zjawisko obecności w kulturze badanej wspólnoty przedmiotów naśladowczych i quasi-naśladowczych, świadczące rzekomo o rozwiniętym już poziomie miejscowej produkcji, stanowiącej pochodną poziomu rozwoju kultury danego społeczeństwa, do czego przyczyniać miała się dyfuzja ekskluzywnych wyrobów „importowanych”⁹. W tym przypadku czytelna jest zależność poglądów od innej inspirowanej marksizmem koncepcji, w myśl której „Społeczeństwa [...] zapożyczają tylko to, co są w stanie same już niemal wynaleźć i wyprodukować” (Żak 1962, s. 139, tamże dalsza lit.).

Ponieważ proces feudalizacyjny – jako proces społeczny zależny od przekształceń gospodarczych – miał charakter rodzimy, zatem uważano, że groby osób uprzywilejowanych społecznie najprawdopodobniej były również pochówkami ludności rodzimej, nawet w sytuacji odnotowania luksusowych przedmiotów obcego pochodzenia w grobie¹⁰. Dowiedzeniu słuszności tego rodzaju poglądu, łącznie z obec-

⁷ „Wyznacznikiem etnicznej przynależności deponenta zespołu” miała być „cała struktura zespołu, zwłaszcza charakter i miejsce jego zalegania, a nie jeden lub kilka elementów jego składu wewnętrznego” (Żak 1967a, s. 7).

⁸ Obecnie neguje się istnienie uniwersalnego procesu feudalizacyjnego na obszarze Europy średniowiecznej, co zakładał ewolucjonistyczny schemat rozwoju społeczeństw i ustrojów politycznych zaproponowany przez F. Engelsa (por. Gurevich 1970; Kara 2009, s. 12 i n.; Dygo 2013).

⁹ Za „przedmiot naśladowczy” J. Żak (1967a, s. 7) uznawał „wytwór, który w generaliach nawiązuje do ‘importowanego’ przedmiotu obcego, a w szczegółach wykazuje odchylenia lokalne i produkcję miejscową”. W badaniach J. Żaka (1957; 1959; 1960 [1959]; 1960; 1967a; 1968) nad „importami” skandynawskimi w dorzeczu Odry i Wisły istotną rolę odgrywały przedmioty, które miały stanowić według niego produkty słowiańskie (m.in. ekskluzywne elementy uzbrojenia czy zoomorficzna biżuteria), powstałe jednak w drodze adaptacji różnych wzorców obcych kultur, przy czym wzorce kultury skandynawskiej, o ile zachodziły, miały być drugorzędne. Tak interpretowane przedmioty określam zbiorczym terminem „quasi-naśladownictwo”.

¹⁰ Koncepcja „importu” stanowić miała *panaceum* na skrajnie traktowane badania etniczne w archeologii, zwłaszcza w ujęciu tzw. historyczno-kulturowego normanizmu. W myśl tej koncepcji „ruchomy element kulturowy skandynawski w danym zespole jest wyznacznikiem przynależności

nością „importów” i/lub przedmiotów naśladowczych w inwentarzu funeralnym, służyła metoda właściwego – jak sądzono – ujęcia proporcji nurtów interpretacji znalezisk (Gąssowski 1957). Szczególne walory poznawcze w tej metodzie zostały przypisane analizie pozycji społecznej pochowanego z uwzględnieniem miejscowego kontekstu społecznego, gospodarczego i kulturowego¹¹, podczas gdy zagadnienie przynależności etnicznej osoby zmarłej, wyznaczające jedno z ważniejszych nurtów badawczych archeologii przedwojennej, zostało potraktowane jako zagadnienie drugorzędne (zob. Gąssowski 1957; Żak 1957; 1967a, s. 3-7). Teoria nie wykluczała jednak możliwości przenikania w nowe środowisko etnokulturowe „importów” z obcym etnicznie właścicielem (imigrantem, zdobywcą-osadnikiem, żoną, branką, jeńcem) oraz złożeniem ich wraz z nimi w grobie. Mimo przekonania, że „Żywy towar” [...] jest przeważnie nieuchwytny w materiale archeologicznym [...]” (Żak 1962, s. 137, przyp. 4; zob. też 1969, s. 131, tam rozwinięcie poglądu), badacze nie rezygnowali z ukierunkowanej w tym zakresie analizy cmentarzysk. I tak w przypadku grobów dyskutowanych jako rzekome pochówki Skandynawów, za rodzimym pochodzeniem osoby zmarłej miały przemawiać między innymi obecność w grobie przedmiotów naśladowczych lub quasi-naśladowczych (ze względów poznawczych w sposób szczególny traktowano modyfikacje tych wyrobów różniące je od wzorców), jak też czytelne w formie rozpatrywanego grobu oraz jego inwentarzu (tzw. wyposażeniu) odstępstwa od pochówków, które uznawano za niewątpliwie normańskie, w sensie obiektów dystynktywnych (Żak 1957; 1962; 1966 [1968]; 1967a).

Próbując z perspektywy czasu określić znaczenie opisanej teorii „importu” dla studiów archeologicznych, należy zauważyć, że sformułowanie jednoznacznej opinii w tej kwestii jest trudne. Na pewno wspomniana teoria uwarząliwiła archeologów na wielowymiarowy (ekonomiczny i pozaekonomiczny) charakter importu, zwłaszcza jako zjawiska społecznego. Po dzień dzisiejszy stosunkowo powszechnie stosowana przez archeologów w badaniach źródłoznawczo-analitycznych, niejednokrotnie koncentruje jednak uwagę badaczy na interpretacji „importów” jako przedmiotów pochodzących głównie z wymiany (zwłaszcza handlowej) lub z rabunku. W tym sensie wspomniane „importy” są przywoływane w studiach archeologicznych jako dowody na bogactwo oraz prestiż osób uprzywilejowanych społecznie, także ich rodów, rodzin i/lub podległej im wspólnoty. Ograniczając zjawisko „importu” do nurtów tak zwanej kultury materialnej (tożsamej z kulturą techniczną, użytkową), omawiana teoria spłyciła jednak próby wyjaśnienia genezy

etnicznej tego zespołu” (Żak 1967a, s. 4, tamże krytyka przytoczonego poglądu). W pewnym zakresie obie koncepcje stanowiły lustrzane odbicie. Teoria „importu” bowiem zastępowała *ethos* skandynawski *ethos* słowiańskim. Dodajmy, że obecność „importu” musi być zawsze udowodniona, a nie przesądzona na podstawie ogólniejszych założeń. O przydatności tzw. importów w etnokulturowych ustaleniach atrybucji grobu zob. Zoll-Adamikowa 1997a; Wołoszyn 2004.

¹¹ W tym przypadku – w zgodzie z zaleceniami teorii materializmu historycznego – zwracano uwagę na poziom tzw. sił wytwórczych w miejscowym środowisku.

zjawiska w sensie przyczyn adaptacji konkretnych rodzajów „importów” przez określony, spójny system kultury, waloryzowany nie tylko gospodarczo, społecznie i czasoprzestrzennie, lecz również etnicznie, symbolicznie, religijnie, mentalnie i politycznie. W badaniach archeologii zdeterminowanych przez filozofię marksistowską (odmiennie w ujęciach marksowskich!) nie uwzględnia się bowiem dostatecznie – wynika to z preferencji paradygmatów naukowych – analizy powiązań elementów kultury materialnej, w tym „importów”, z kulturą symboliczną, zwłaszcza z nurtem kultury duchowej, co sprzyja zawężeniu interpretacji znalezisk (głównie do kwestii gospodarczych/handlowych, społecznych, użytkowych i typologiczno-chronologicznych). W tym zakresie teorię „importu” – przynajmniej w omawianej wersji – należy uznać za poznawczo ograniczoną¹².

Nie sądzę też, aby radykalny przełom poznawczy został ujawniony w badaniach cmentarzysk lub grobów wczesnośredniowiecznych, których problematykę skupiono na zagadnieniu zróżnicowania społecznego. Stwierdzone zjawisko zaawansowanego około X/XI wieku rozwarstwienia wspólnot w Europie Środkowo-Wschodniej i Północnej w wymiarze archeologicznym odzwierciedla w zasadzie tylko dostęp elit do luksusowych towarów oraz spektakularnych form grobów i/lub pochówków. Są to ustalenia ważne, aczkolwiek we wczesnym średniowieczu – o czym informują źródła pisane – praktyki funeralne wyrażały nie tylko społeczną, lecz również kulturową i etnokulturową przynależność osoby zmarłej (na ten temat Zoll-Adamiakowa 1988; 1991; Kara 2009, s. 17-18).

W tym kontekście trzeba przywołać opinie przedstawione w nowszej literaturze przedmiotu (o czym poniżej), w pewnym zakresie stanowiące pochodną wspomnianego nurtu badań; wyraźnie deprecjonuje się w nich poznawcze możliwości archeologii w zakresie ustaleń etnokulturowych, zwłaszcza w odniesieniu do przejawów zróżnicowanej społecznie kultury funeralnej. Dodajmy, że w poglądach tych widoczne są wpływy koncepcji tak zwanego importu.

W nawiązaniu do wyżej wymienionych uwag warto przypomnieć wydaną niemal 60 lat temu publikację nieżyjącego już archeologa Andrzeja Abramowicza (1962), w której wskazano na etnokulturowe uwarunkowania praktyk pogrzebowych, czyli na te cechy zmaterializowanej kultury funeralnej, jakie pozostają dostępne autonomicznym analizom archeologii. Uwagę sformułował A. Abramowicz na podstawie wiarygodnych informacji etnograficznych, które zaczerpnął z antycznego źródła pisanego (Tukidydes I.7-8, s. 5); dotyczą one pochówków z uzbrojeniem (Abramowicz, s. 107: „Za ojca ‘szkoły etnicznej’ śmiało można uważać Tukidydesa, który w swej «Wojnie peloponeskiej» dociekając, kto dawniej zamieszkiwał wyspy, dochodzi do wniosku, że Karyjczycy i Fenicjanie. Pisze: «Świadczy o tym fakt następujący: kiedy podczas obecnej wojny Ateńczycy oczyszczali uroczyscie Delos i otworzyli groby znajdujące się na tej wyspie, okazało się, że były

¹² W nowszej literaturze „importy” nierzadko są już rozpatrywane wielonurtowo (np. Mägi 2018; Jończyk i Gołębiowska-Tobiasz 2021).

Ryc. 1. Lokalizacja omawianych w niniejszej pracy cmentarzy wczesnośredniowiecznych, datowanych ramowo na 2. połowę X – 1. połowę XI w., na tle wybranych współczesnych im ośrodków grodowych państwa pierwszych Piastów (Gniezno, Łęczyca, Ostrów Lednicki, Płock, Poznań, Włocławek), obwarowanych ośrodków wczesnomiejskich z obszaru Pomorza (Gdańsk, Kołobrzeg, Wolin) oraz obwarowanego *emporium* z ziem Prusów (Truso).

Rys. Joanna Sawicka

Legenda: 1 – grodzisko; 2 – cmentarzysko birytualne (tylko Lutomiersk) lub szkieletowe

to groby Karyjczyków; można to było poznać **po broni zakopanej razem z ludźmi i po sposobie grzebania** [podkreślenie – M.K.], jakim dzisiaj jeszcze posługują się Karyjczycy»”). Konstatacja A. Abramowicza, mimo istotnych walorów naukowych, nie doczekała się dyskusji.

Wyraźne odstępstwo od koncepcji „importu” w analizach grobów z obszaru państwa wczesnopiastowskiego odnotowujemy dopiero w pracach napisanych pod koniec ubiegłego wieku oraz w obecnym stuleciu. Wbrew sugestiom niektórych badaczy (Sikora 2013b, s. 69), nie odzwierciedlają one rzekomo wzmożonego w Europie Środkowej w okresie politycznej transformacji zjawiska szczególnego powrotu polskich archeologów do inspiracji koncepcją etniczną w badaniach kultury funeralnej – nurtu popularnego w przedwojennej prehistorii; genezie tych prac

nie towarzyszyły też pozanaukowe uwarunkowania polityczne. Do ich powstania przyczyniło się natomiast coraz silniej odczuwane w polskim środowisku naukowym, zwłaszcza w gronie młodszego pokolenia badaczy, twórcze wysycenie studiów dotyczących problematyki kontaktów słowiańsko-skandynawskich we wczesnym średniowieczu, jakie prowadzono dotąd według modelu badań zdominowanych przez teorię „importu”¹³. Nowe ujęcie zagadnienia, wyraźnie nawiązujące do nurtów badawczych ówczesnej archeologii europejskiej, głównie niemieckiej i skandynawskiej, zajmującej się problematyką wczesnego średniowiecza krajów basenu Morza Bałtyckiego (np. Gräslund 1980), oferowały powstałe w tym czasie opracowania Władysława Łosińskiego (1972; 1974; 1979; 1993 [1994]) i Heleny Zoll-Adamikowej (1980/1981; 1988; 1991). Powszechnie uznano je za prace nie tylko nowatorskie i ważne merytorycznie, lecz również za inspirujące, także pod względem proponowanej metody. Zawarte w nich rozważania, dotyczące problematyki osadnictwa skandynawskiego na południowych wybrzeżach Bałtyku w IX lub IX-X wieku, uwzględniały bowiem wyniki porównawczo-synchronicznej analizy źródeł sepulkralnych, którą stosowano kompleksowo, czyli z odniesieniem do wszystkich elementów zarejestrowanego archeologicznie rytuału pogrzebowego. Uzyskane w ten sposób wnioski posłużyły wymienionym badaczom do przeprowadzenia studiów archeologicznych w ujęciu szerszym i pełniejszym, bo skoncentrowanych bądź na problematyce przemian gospodarczych, społecznych, osadniczych i kulturowych w strefie nadbałtyckiej VII-X wieku, łącznie z próbą określenia specyfiki organizacji gospodarki tamtejszych społeczności, w tym związanych z obszarem Pomorza (Łosiński 1979; 2000), bądź na zagadnieniach zróżnicowania praktyk sepulkralnych u wczesnośredniowiecznych Słowian, głównie nadbałtyckich (Zoll-Adamikowa 1988), które zostały rozpatrzone z uwzględnieniem obszernego materiału porównawczego, uwarunkowań etnokułturowych oraz przejawów kultury duchowej i recepcji religii (zwłaszcza chrześcijańskiej).

Opisane walory poznawcze zastosowanego modelu badania reliktu grobu, który archeologii umożliwia między innymi formułowanie autonomicznej hipotezy dotyczącej etno-kulturowej przynależności osoby zmarłej, przesądziły o adaptacji tegoż modelu przez archeologów zajmujących się kulturą funeralną ludności państwa pierwszych Piastów. Chodziło przede wszystkim o akceptację pojęcia rytuału pogrzebowego, pod czym – w zgodzie z poglądami W. Łosińskiego i H. Zoll-Adamikowej – rozumie się wynikający z wierzeń eschatologicznych zespół gestów i czynności, czytelnych w obrządku pogrzebowym, sposobie złożenia zwłok, formie

¹³ Sytuację trafnie opisała Helena Zoll-Adamikowa (1997a, s. 17): „W badaniu stosunków słowiańsko-skandynawskich koncentrowano się głównie nad zagadnieniem tzw. importów, mniej uwagi poświęcając fizycznej obecności przybyszów z północy w nadbałtyckich połaciach Słowiańszczyzny. Dopiero w ostatnich 20-tu latach zaczęły ukazywać się prace wskazujące na aktywność Skandynawów w zasiedlaniu niektórych nadmorskich ośrodków czy większych enklaw. Podstawę źródłową tych poglądów dostarczyły przede wszystkim cmentarzyska z IX-X w.; ostatnio wzrasta też liczba stanowisk osadowych i produkcyjnych”.

grobu, jak również w charakterze i rodzaju inwentarza grobowego, który w przypadku pochówków normańskich nie musi składać się wyłącznie z przedmiotów skandynawskiego pochodzenia (!) (Kara 1998, s. 510)¹⁴. W nawiązaniu do wyżej wymienionych uwag dodajmy, że w opracowaniach tak zwanego nowego nurtu badań zaakceptowany został również inny pogląd H. Zoll-Adamikowej (1996), która omawiając zagadnienie stosunków etnokulturowych na pograniczu polsko-ruskim we wczesnym średniowieczu, uznała obrządek i rytuał pogrzebowy – istotne elementy ówczesnej kultury symbolicznej, niezbędne do osiągnięcia życia wiecznego – za jeden z najważniejszych wyznaczników poczucia wspólnoty lub odrębności kulturowej ludzi doby średniowiecza¹⁵.

Opracowania scharakteryzowanego powyżej nurtu zapoczątkował cykl publikacji Michała Kara (1991 [1992]; 1992; 1992 [1993]; 1998; 2001), które stanowiły przyczynek do archeologicznych rozważań nad przemianami kulturowymi w procesie formowania się państwa Piastów, w tym nad transformacją kultury funeralnej. Tak sformułowana problematyka, dotycząca między innymi prawdopodobieństwa zróżnicowania praktyk pogrzebowych pod względem etnokulturowym, wpisywała się w nurt szerszych studiów nad genezą monarchii Piastów, które w latach 80. XX wieku zostały wznowione pod kierunkiem Zofii Hilczer-Kurnatowskiej w ośrodku poznańskim Instytutu Historii Kultury Materialnej (obecnie Instytut Archeologii i Etnologii) Polskiej Akademii Nauk jako kontynuacja tak zwanych milenijnych badań początków państwa polskiego z lat 1948/1949-1965/1970. W ujęciu szczegółowym cytowane opracowania dotyczyły problematyki składu etnicznego, organizacji i dyslokacji drużyny pierwszych już historycznych Piastów, które badano, analizując groby odkryte między innymi w Łubowie koło Gniezna, Luboniu pod Poznaniem (obecnie Poznań-Dębiec), Skokówku w pobliżu Gostynia (górne Nadobrze), Lutomierniku pod Łodzią i Ciepłem pod Gniewem, czyli na podstawie obiektów (z wyjątkiem Skokówka) wielokrotnie już dyskutowanych w literaturze przedmiotu, zawierających elementy ekskluzywnego uzbrojenia, datowane ramowo na 2. połowę lub koniec X – początek bądź 1. połowę XI wieku¹⁶. W badaniach

¹⁴ O etnokulturowych atrybucjach grobu nie może zatem świadczyć wyizolowany z zespołu element – przykładowo pozbawiony informacji o inwentarzu funeralnym i archeologicznym kontekście grób komorowy, w sensie rodzaju konstrukcji pochówka (na ten temat Gräslund 1980, s. 45).

¹⁵ Zob. też Zoll-Adamikowa 1997a. Warto też zacytować uwagę poczynioną przez Marcina Wołoszyna (2004, s. 251): „Omawiając archeologiczne ślady kontaktów monarchii Piastów z jej pñ. i wsch. sąsiadami nie jesteśmy w identycznej sytuacji. Między innymi różnice etniczne między Słowianami i Germanami, ale także odmienności w rozwoju obrządku pogrzebowego (daleko bogatsze wyposażenie zmarłych w Skandynawii, niż na kontynencie słowiańskim) powodują, iż łatwiej jest rozpoznać kontakty Polski ze Skandynawią, niż z jej wsch. sąsiadami”.

¹⁶ W literaturze odkryte przypadkowo w Skokówku w 1930 roku groby szkieletowe z wczesnego średniowiecza po raz pierwszy zostały dokładnie omówione dopiero przez J. Żaka w latach 60. XX wieku, w związku z obecnością w jednym z pochówków żelźca topora, który Żak uznał za wyrób skandynawski z 1. połowy XI wieku (Żak 1963, s. 135, nr 201; 1967a, s. 297-301; 1968, s. 300-310).

pominięto popularną w przedwojennej historiografii i archeologii niemieckiej pseudonaukową tezę o skandynawskich Wikingach jako założycielach państwa polskiego. Ustalenia z zakresu składu etnicznego miały natomiast wyjaśnić ewentualne podobieństwo drużyny pierwszych Piastów ze zróżnicowanymi etnicznie drużynami władców kijowskich oraz pierwszych historycznych Arpadów po zasiedleniu obszaru Kotliny Karpackiej przez Węgrów. W tym przypadku zainteresowanie wzbudziły znane ze źródeł pisanych informacje o składzie i organizacji drużyn władców ruskich oraz przybocznych zbrojnych oddziałów cesarzy bizantyjskich końca X-XI wieku, w których obecni byli wojownicy skandynawscy (Blöndal 1978). Za istotne uznano też dane dotyczące drużyny Gézy I (970[?]-997), regionalnego sojusznika pierwszych Piastów, ze względu na poświadczony udział Bawarów, a być może też Waregów w strukturach zbrojnej elity wspomnianego księcia Maździarów (Paulsen 1933; Bakay 1967; Fodor 1986; zob. też Kurnatowska 1991 [1992]).

Poczynione ustalenia zostały dostrzeżone w literaturze przedmiotu, nie tylko polskiej, wywołując zróżnicowaną w konkluzjach dyskusję (Leciejewicz 1993; Leciejewicz 1994/1995; Skalski 1995; Kajzer 1996, s. 105 i n.; Zoll-Adamikowa 1997a; 1997b; Łosiński 1999; Duczko 2000; Wołoszyn 2004; Buko 2005, s. 350 i n.; Kordala 2006; Biermann 2008; Rohrer 2012; Goßler 2013; Goßler 2014). W charakterze inspiracji lub badawczych odniesień odnajdujemy je w pracach opublikowanych po roku 2000, w których omówione zostały wyniki analiz archeologicznych wyżej wymienionych grobów birtualnego cmentarzyska w Lutomierniku pod Łodzią czy położonych nad środkowo-dolną Wisłą szkieletowych cmentarzysk z Bodzi pod Włocławkiem, z Kałdusa na ziemi chełmińskiej oraz z Ciepłego na Pomorzu Wschodnim (Chudziak 2001; Ratajczyk 2013; Grygiel 2014; Buko [red.] 2014 [2015]; 2017; Wadył [red.] 2019; Bojarski 2020, zwłaszcza s. 429-430).

W nawiązaniu do wspomnianych stanowisk sformułowany został inny ważny w tym czasie postulat badawczy. Dotyczył on problematyki przejawów obecności świeckich elit na rubieżach wczesnopiastowskiego państwa w źródłach archeologicznych, zwłaszcza w rejonie przebiegu istotnego dla powstania tego władztwa oraz jego relacji z Pomorzem, Rusią, Skandynawią i siedzibami Prusów, wiślańskiego szlaku komunikacyjnego w jego środkowo-dolnym odcinku (na ten temat zwłaszcza: Bogucki 2014 [2015]; Buko 2014 [2015]; Bojarski 2020, s. 425 i n., tamże dalsza lit.; zob. też Moździoch 2011). Chodziło o ustalenie genezy tej grupy społecznej, jej kultury i pełnionych funkcji, a także o identyfikację ewentualnego udziału w strukturach wspomnianych elit wychodźców z Europy Wschodniej i/lub Skandynawii. Do realizacji tak ukierunkowanych badań skłaniały relikty odkrytych w ostatnich latach w Bodzi, Kałdusie i Ciepłym grobów komorowych lub quasi-komorowych, zawierających zwykle bogaty i zróżnicowany inwentarz funeralny (m.in. uzbrojenie), w tym wyroby utrzymane w stylistyce skandynawskiej ze środkowego i młodszego okresu wikingów (Kara 2014 [2015]; Bojarski, Chudziak, Kozłowski i Reitsema 2016; Buko 2016; Ratajczyk 2016; Kara 2017).

W przypadku cmentarzyska w Lutomiersku badaczy ponownie zainteresowały odsłonięte tam w latach 1940-1941 i 1949-1955 pochówki uzbrojonych mężczyzn, które za starszą literaturą przedmiotu, aczkolwiek niejednomyślnie (Kośnar 1991, s. 60-61), przyjęło się uważać za groby druzowników wareskich z Rusi Kijowskiej i/lub koczowników z terytoriów Europy Wschodniej (zob. Wołoszyn 2004, s. 255-261, tamże dalsza lit.). W nowszych analizach próbowano ustalić dla tych pochówków atrybucje skandynawskie bądź rusko-wareskie (Kara 1992 [1993], s. 40-43; Grygiel 2014). Przemawiały za tym dokonane w Lutomiersku odkrycia: mianowicie nawiązujące do znalezisk z terenu środkowej Szwecji (m.in. z Björkö/Birki – zob. Arbman 1943, s. 138, 143, 164, 193, 222, 227, 237, 245, 252, 276, 277, 290, 291, 311, 315, 318, 322, 339, 343, 349, 352, 354, 359, 386, 404, 407, 409, 417, 422, 465, 469; Gräslund 1980, s. 7 i n.) obszerne, zwykle czworokątne jamy grobowe nakryte brukami, brukiem lub brukiem z obstawą kamienną, w których zmarłych chowano, zaopatrując w ekskluzywną broń i oporządzenie jeździeckie (m.in. w rzędy końskie i ostrogi); dalej rysujące się w archeologicznych materiałach porównawczych wyraźne odniesienia dla tych przedmiotów bądź w kulturze ludów zachodniej oraz północnej części Europy, bądź w kulturze Bałtów i Ugrofinów, wreszcie w kulturze koczowników i półkoczowników Eurazji.

Należy podkreślić, że cmentarzyska z Bodzi, Kałdusa, Ciepłego i Lutomierska, datowane na 2. połowę lub koniec X – początek XI wieku (Bodzia, Kałdus) bądź na X/XI – 1. połowę XI stulecia (Ciepłe, Lutomiersk – wyżej wymienione pochówki), należą do wyjątkowych odkryć archeologii nie tylko w skali Polski. Ich unikatowy charakter przejawia się w formie grobów, jak również w organizacji pola grzebalnego (ta uwaga dotyczy zwłaszcza Bodzi). Są to stanowiska odsłonięte w całości metodami wykopaliskowymi, co z wyjątkiem Lutomierska nastąpiło po roku 2000, a rezultaty analiz archeologii i antropologii fizycznej – uzyskane dla tych obiektów – zostały skonfrontowane z wynikami datowań radiowęglowych otrzymanymi nowoczesną metodą akceleratorową, jak też z wynikami specjalistycznych badań molekularnych i izotopowych (zob. Buko [red.] 2014 [2015]; Bojarski, Chudziak, Kozłowski i Reitsema 2016; Buko [red.] 2017; Buko 2018; Wadył [red.] 2019; Bojarski 2020). W dwu ostatnich przypadkach chodzi o ustalenia dotyczące haplotypu aDNA i/lub poziomu stabilnego izotopu strontu w próbkach kości szkieletów. Wykonano je dla wybranych pochówków z cmentarzysk w Bodzi, Ciepłym i Kałdusie, a także w położonym w strefie chełmińsko-dobrzyńskiej nieodległym od Kałdusa Napolu (odosobniony grób komorowy na cmentarzysku z XI/XII – początku XIII wieku). O ile pierwsze z wymienionych analiz specjalistycznych informują o proveniencji zmarłego w sensie pochodzenia (pokrewieństwa) biologicznego, zatem są przydatne w badaniach etnicznych, to drugie dostarczają danych z zakresu związków osoby zmarłej z określonym obszarem (regionem) geograficznym. Użyte łącznie służą wzajemnej weryfikacji wyników tudzież ich doprecyzowaniu.

Cmentarzyska wyżej wymienionej grupy – poszerzonej o domniemane groby skandynawskie z obszaru Wielkopolski (Kara 1991 [1992]) – zostały poddane

w zakresie pozostałości zmaterializowanych praktyk pogrzebowych wnikliwym studiom archeologicznym, w których po raz pierwszy badane obiekty rozpatrzono w kontekście nowszych informacji archeologii o kulturze funeralnej ludności najstarszego państwa Piastów. Jest to kolejna okoliczność, wynikająca z przyjęcia omówionego powyżej modelu badań źródeł sepulkralnych, którą uważam za istotną dla opisywanych studiów i wartą podkreślenia. Wynikające z tych studiów wnioski wymagają zwięzłej charakterystyki, pozwolą bowiem lepiej zarysować fenomen odrębności kulturowej dyskutowanych pochówków.

Ustalono zatem (Kara 2015, tam dalsza lit.), że rytuał pogrzebowy – praktykowany od 2. połowy (najpóźniej od 4. ćwierci) X wieku na obszarze najstarszego władztwa Piastów, czyli w granicach tak zwanej wielkiej, historycznej Wielkopolski z peryferiami – nie wykształcił się „ewolucyjnie” w wyniku przeobrażeń kultury rodzimej, lecz został adaptowany niemal w całości od Słowian zamieszkujących południowo-zachodnią część strefy naddunajskiej, gdzie związany był z akceptowaną przez Kościół bawarski chrześcijańską kulturą funeralną. Wspomniany rytuał – pod względem genezy związany z modelem późnej kultury karolińskiej, uwarunkowany w pewnym zakresie nakazami Kościoła, które negowały tradycyjny obyczaj bardzo bogatego „wyposażania” grobów – szerzył się w strefie naddunajskiej wraz z politycznymi wpływami cesarstwa Karolingów, przy czym adaptacji wzorców sprzyjały z pewnością względy prestiżowe. Charakterem różnił się on od stwierdzonego na obszarze Rusi Kijowskiej oraz w krajach północnej części Europy (łącznie z pograniczem węgryjsko-duńskim), który członków elity, zwłaszcza mężczyzn, nakazywał grzebać z wyjątkową ostentacją (m.in. z luksusowym uzbrojeniem, oporzadzeniem jeździeckim, biżuterią tudzież przyborami tzw. kupieckimi i ekwiwalentami wymiany), nierzadko w obszernych grobach komorowych o nadbudowanej części naziemnej – substytucie domu. Do tego nurtu kultury sepulkralnej można zaliczyć nieliczne (!) – jak dotąd – na ziemiach polskich znaleziska pochówków w typie grobów komorowych z końca X – początku XI wieku lub podobnie datowane, złożone w obszernych jamach zawierających okute skrzynie trumienne, które stwierdzono na tak zwanych płaskich, szkieletowych cmentarzyskach z doby wczesnopiastowskiej w pasie od Wielkopolski (Dziekanowice koło Ostrowa Lednickiego, stan. 22; Sowinki pod Poznaniem, stan. 23A), przez Kujawy nadwiślańskie (Bodzia koło Włocławka, stan. 1), po strefę chełmińsko-dobrzyńską i sąsiednie Pomorze Wschodnie (Pień, stan. 9; Kałdus, stan. 4; Ciepłe, stan. 6) (zob. Müller-Wille 2014 [2015])¹⁷. We wspomniany nurt praktyk pogrzebowych

¹⁷ W tej grupie cmentarzyska z Dziekanowic i Sowinek oczekują na pełne opracowanie krytyczne źródeł (informacje o grobach tzw. komorowych zob. Krzyszowski 1992; 1995; 1997; Janowski 2015, s. 102-103, 107-108; Wrzesińska i Wrzesiński 2016). Natomiast wczesnośredniowieczne cmentarzysko w Pniu wymaga – moim zdaniem – dalszych studiów, głównie szeroko zakrojonych o charakterze porównawczym. Opracowania Dariusza Błaszczyka (Poliński [red.] 2020, rozdz. V.1-2, 4-5) mogą stanowić dobry punkt wyjścia dla tego rodzaju badań. Wieloma cechami cmentarzysko to odbiega od pozostałych wyżej wymienionych stanowisk.

wpisać można też datowane na X/XI lub 1. połowę XI wieku groby z obszaru Wielkopolski oraz Polski Centralnej (Łubowo, stan. 32; Poznań-Dębiec/Luboń, stan. D; Skokówko; Lutomiersk, stan. 1), które ujawniły zróżnicowane elementy luksusowego uzbrojenie między innymi o analogiach „północnych”, mimo że dla wyżej wymienionych grobów „wielkopolskich” tudzież dla pochówków z Lutomierska odsłoniętych przez Niemców w latach 1940-1941 dysponujemy niepełnymi informacjami źródłowymi (por. Kara 1991 [1992]; 1992 [1993]; Grygiel 2014).

Dla poczynionych ustaleń uwagę o dominującym w państwie pierwszych Piastów tak zwanym naddunajskim nurcie kultury funeralnej należy uznać za poznawczo istotną, zwłaszcza w kontekście dyskutowanego wśród historyków (także obecnie) kierunku przejścia przez dwór księcia Mieszka I wzorców organizacyjnych kultu chrześcijańskiego, które od chrztu tegoż władcy w roku 966 były wdrażane w państwie. Z wyborem konkretnego ośrodka kościelnego wiązały się bowiem nie tylko określone uwarunkowania strukturalno-polityczne w ramach ówczesnego „universum Ottonów”, lecz również napływ wzorców cywilizacyjno-kulturowych, które z czasem zadecydowały o politycznym awansie państwa Piastów.

W związku z tym uwagę badaczy zwróciły rysujące się w znaleziskach archeologicznych podobieństwa cmentarzysk wczesnopiastowskich z datowanymi na wiek X szkieletowymi cmentarzyskami z obszaru Czech i Słowacji, a zwłaszcza z ziemi nitrzańskiej. Analogie przejawiają się w formie grobu (tzw. płaskie, zwykle z niezbyt obszerną jamą funeralną), w stosowaniu konstrukcji quasi-trumiennych oraz w sposobie ułożenia zwłok, zwłaszcza w respektowaniu orientacji wschód–zachód/zachód–wschód (Kara 2015, tamże dalsza lit.). Podobieństwa widoczne są także w inwentarzu grobowym sprowadzonym zazwyczaj do glinianych naczyń, elementów stroju (m.in. żelaznych krzesiw i noży, niejednokrotnie przytroczonych do pasa) oraz charakterystycznych ozdób ręki, szyi lub głowy (chodzi o pierścionki, paciorki ze srebra, szkła lub półszlachetnych kamieni, niewielkie esowate kabłączki skroniowe, ozdobne zawieszki z metalu oraz kaptorgi, tzw. torebkowate, względnie ich rurkoksztaltne surogaty).

Także stwierdzone w granicach Wielkopolski pochówki mężczyzn grzebanych wyłącznie w rycie inhumacji z ostrogą/ostrogami zaopatrzonymi w płytkowo-nitowe zaczepy i długi bodziec, czasami również z mieczem, datowane w ramach 2. połowy X – 1. połowy XI wieku (Kara 1991 [1992], s. 113-117), mają bliskie analogie wśród znalezisk z terenu Czech z IX/X – początku XI wieku, aczkolwiek posiadają też odpowiedniki z IX/X – X stulecia na słowiańskim grodzisku w miejscowości Oldenburg (historyczny Starigard Wągrzyjski, obecnie Niemcy – Ostholstein) (por. Gabriel 1984; Gabriel, Kempke 2011; Kara 2015, s. 307, tamże lit. do znalezisk czeskich). Groby wielkopolskie interpretuje się jako pochówki rodzimej elity, między innymi członków drużyny wczesnopiastowskiej. Źródło wspomnianego rytuału, praktykowanego zarówno przez elity Czechów, jak i Wągrów, upatruje się we wzorcach kultury funeralnej wschodniej części Cesarstwa Karolingów. W państwie pierwszych Piastów pojawił się on w 2. połowie X stulecia najpraw-

dopodobniej w wyniku kontaktów z Czechami Przemyslidów, równocześnie z chrześcijaństwem oraz inhumacją.

Inny nurt elitarnych praktyk pogrzebowych ujawniają natomiast wyżej wymienione cmentarzyska z grobami diskutowanymi jako pochówki osób pochodzących ze Skandynawii i/lub Rusi. Niezależnie od stanu zachowania wspomniane groby (w Bodzi łącznie z polem grzebalnym) reprezentują model, który w zakresie genezy, charakteru oraz całokształtu formy znajduje źródło w wielorako zróżnicowanej kulturze funeralnej Normanów bądź Rusów okresu wikingów. Model ów posiada odniesienia w źródłach archeologicznych i wyraźnie ujawnia typowe dla kultury elit skandynawskich wspomnianego okresu, aczkolwiek czytelne już wcześniej, bo również w okresie merowińskim/okresie Vendel, zjawiska swego rodzaju eklektyzmu, synkretyzmu oraz towarzyszącej im hybrydyzacji, obecne w różnych strukturach systemu kultury. Dotyczy to również tak zwanego nurtu kultury funeralnej, którą waloryzują czynniki natury symbolicznej, religijnej, społecznej i etnicznej, składające się na etno-kulturową tożsamość, kształtowaną z kolei przez pamięć (także zmitologizowaną) o rodowodzie, pozycji społecznej, obyczajach i kraju/ziemi przodków. Dodajmy, że opisane zjawiska – w zakresie teoriopoznawczym czerpiące z myśli etnologicznych koncepcji funkcjonalizmu, a zwłaszcza strukturalizmu – miały zarówno wymiar temporalny, jak i terytorialny, i ujawniały się w różnych sytuacjach z różnym natężeniem. Tę uwagę należy odnieść zwłaszcza do zjawiska hybrydyzacji kultury. Wspomnianą hybrydyzację obserwujemy na peryferiach terytoriów etnicznych¹⁸ – bądź w określonych miejscach, bądź na dużych obszarach tych peryferii, co wynika z liczebności, kumulacji lub dyspersji diaspor. Zjawisko zachodzi w sytuacji wyraźnej już obecności (zasiedzialości) obcej wspólnoty etnokulturowej lub kulturowej w granicach „nowej” ziemi, co stanowi pochodną procesu osadniczego, raczej dłuższego i warunkowanego przez czynnik polityczny.

W odniesieniu do kultury Skandynawów wczesnego średniowiecza zjawisko hybrydyzacji coraz częściej sygnalizuje się w interpretacjach znalezisk archeologicznych, które pochodzą z rzemieślniczo-handlowych ośrodków wczesnomiejskich o wieloetnicznym charakterze, datowanych na środkowy i młodszy okres wikingów (IX/X – połowa XI wieku; por. Filipowiak i Točilova 2020; Kollinger i Duczko 2022). W podobnym kierunku zmierzają też ustalenia archeologa Władysława Duczki, dla którego oryginalność kultury elity Rusów epoki wikingów, przejawiająca się także w obrzędowości pogrzebowej, stanowi między innymi pochodną hybrydyzacji określonych wzorców kultury Skandynawów, zwłaszcza Sweów z obszaru obecnej Szwecji środkowej (Duczko 2004b; zob. też Gräslund 1980, s. 72,

¹⁸ Wartościowe uwagi w tej kwestii dla tzw. barbarzyńskiej części Europy schyłku starożytności i wcześniejszego średniowiecza poczynili Karl Hauck (1967) oraz Hayo Vierck (1978). Zob. też Kara 2017, s. 378 i n., tam ustalenia dotyczące młodszego okresu wikingów.

tam uwagi w kwestii archeologicznej identyfikacji grobów skandynawskich z obszaru Rusi Kijowskiej).

Poczynione uwagi warto poszerzyć o jeszcze jeden przykład interpretacji materiałów archeologicznych, bardzo instruktywny dla rozważanych kwestii. Chodzi o unikatowe pod względem obrzędowości funeralnej groby wczesnośredniowieczne z 2. połowy X-XI wieku, które zostały odkryte w pobliżu Suzdała, w miejscowości Shekshovo nad rzeką Irmes (Rosja, Ivanovovskaya oblast'; zob. Makarov i in. 2021). Zlokalizowane na wschodniej rubieży ówczesnego państwa Rurykowiczów, w pogranicznej strefie osadnictwa Słowian i Ugrofinów, znajdowały się w rejonie przebiegu ważnych komunikacyjnie arterii wodnych, które łączyły Ruś Kijowską z centrami cywilizacji basenu Morza Bałtyckiego i środkowo-dolnego dorzecza Wołgi. Analiza tamtejszych grobów – interpretowanych jako pochówki zamożnych Rusów – ujawnia zjawisko adaptacji i hybrydyzacji obcych wzorców kulturowych, co uznaje się za charakterystyczne dla kultury zarówno Waregów, jak i Rusów (zob. przypis 1). W wytworzeniu tej specyficznej kultury istotną rolę przypisuje się Skandynawom (zwłaszcza Sweom/Szwedom, także Danom/Duńczykom), którzy pozostawali w etnokulturowych interakcjach ze Słowianami i Finami, aktywnie adaptując też inne wzorce i/lub materialne wytwory kultury, między innymi z Bizancjum tudzież z regionu Morza Bałtyckiego. Badacze wskazują na wyraźne zbieżności, zachodzące między grobami z miejscowości Shekshovo a podobnie datowanymi cmentarzyskami z Bodzi oraz Ciepłego nad środkowo-dolną Wisłą. Te ostatnie zostały zlokalizowane archeologicznie w szeroko zarysowanej strefie wschodniego pogranicza państwa pierwszych Piastów z ziemiami Rusów, Prusów oraz innych ludów (w tym Skandynawów) czynnych między innymi we wschodniej części nadbałtyckiego regionu gospodarczego. Chodzi o stwierdzone tu i tam obszerne jamy grobowe w typie obiektów komorowych oraz o licznie złożone do pochówków monety, które mogą odzwierciedlać aktywność świeckiej elity państwa w zakresie kontaktów gospodarczo-handlowych i politycznych. Wskazuje się także na obecne przy zmarłym okazy ekskluzywnego uzbrojenia pokrytego zdobnictwem utrzymanym w stylistyce skandynawskiej z *circa* X/XI wieku, zazwyczaj pozostające jednak bez ścisłych analogii. Wymienione elementy grobów, generalnie pochodzące z końca okresu wikingów, uznaje się za identyfikatory prestiżu oraz pozycji społecznej albo za znaki terytorialnej władzy sprawowanej w imieniu panującego (tu wskazuje się na ekskluzywne przykłady broni paradnej, prawdopodobnie spełniające też w określonych sytuacjach funkcje przedmiotów ceremonialnych). Obecność tego rodzaju broni w zespołach grobowych pozwala zakładać szczególne relacje członków użytkującej cmentarz wspólnoty z osobą i/lub rodem władcy (dla znalezisk z Shekshovo: Makarov i in. 2021, s. 303-305; dla znalezisk z Bodzi: Kara 2014 [2015], s. 404-407; 2017, s. 375-377).

W tym kontekście warte przypomnienia wydają się interpretacje poczynione dla nekropoli w Bodzi, z uwagą, iż wolno odnosić je także do pozostałych cmentarzysk omawianych w tej pracy (Kara 2017, s. 378-380). I tak wśród pogrzebanych męż-

czyżn można domyślać się między innymi ludzi księcia/króla, których udział w instytucjach władzy, w przeciwieństwie do przedstawicieli uprzywilejowanych rodów autochtonicznych, odwołujących się do tradycji, regulowała wyłącznie quasi-wasalna umowa z panującym, wsparta szlachetnym pochodzeniem „wasala” oraz jego koneksjami. Wolno zakładać, iż pozostając na służbie księcia lub króla, a jednocześnie należąc do zbrojnej elity zależnej tylko od panującego (także w zakresie sędowniczym), tak zwani ludzie księcia/króla nie tracili przysługującego im w kraju pochodzenia statusu osoby wywodzącej się z możnego rodu. Wręcz przeciwnie, w zamian za usługi¹⁹ tudzież za wierność monarsze zachowywali wolność osobistą oraz pozycję szczególnego członka elity, cieszyli się również swobodami kulturowymi. Należy przypuszczać, iż utożsamiali się oni nie tylko z panującym, lecz również z jego władztwem (w sensie terytorium) oraz z „nadaną” im ziemią i powierzonymi obowiązkami (częścią tegoż władztwa), raczej separując się od tuziemców (zwłaszcza ludności plebejskiej), także w wymiarze przysługującego im pola grzebalnego. Poprzez związek z terytorium/ziemią stawali się swego rodzaju autochtonami, podtrzymującymi jednak pamięć o swym obcym rodowodzie i pochodzeniu. W wymiarze tożsamości etnokulturowej skutkowało to między innymi praktykowaniem odrębnego modelu kultury funeralnej, powiązanej z wyznawaną religią pogańską (ciałopalenie) lub z chrześcijaństwem (inhumacja²⁰).

W kontekście przytoczonych ustaleń należy zmodyfikować wcześniejsze poglądy M. Kara (1991 [1992]; 1992 [1993]), w których analizowane pochówki z obszaru Wielkopolski i Polski Centralnej zostały utożsamione ze środowiskiem wczesnośredniowiecznych Szwedów (Szwedów) lub Danów (Duńczyków). Archeologia nie dysponuje w tym zakresie metodami gwarantującymi formułowanie aż tak jednoznacznych wniosków. Może natomiast, odwołując się do wyników metodycznie przeprowadzonych analiz własnej dyscypliny, stawiać hipotezy na temat łączności pochówka z określonym nurtem praktyk funeralnych. Za możliwe uważam więc wskazanie w przypadku rozpatrywanych grobów ich związków z modelem szeroko ujętej kultury sepulkralnej Skandynawów końca X – 1. połowy XI wieku, z podkreśleniem ewentualnej obecności w ściśle określonych sytuacjach wyraźniej zarysowanych konotacji kulturowych z obszarem zachodniej (np. Sowinki) lub wschodniej (np. Łubowo, Lutomiernsk) części strefy nadbałtyckiej, łącznie z terytorium Rusi. Nie oznacza to jednak, że identyfikacja grobu z wyżej wymienionym

¹⁹ Chodziło między innymi o nadzór nad strategicznymi odcinkami szlaków komunikacyjno-handlowych, a po części również o ich organizację, za czym przemawiały kontakty co najmniej w regionie oraz wynikające z doświadczeń rozeznanie w zakresie geografii gospodarczo-politycznej. Z tytułu realizowanych usług dysponowali prawem udziału w zyskach z pobieranych dla władcy opłat handlowych. Mogą świadczyć o tym popularne na Rusi i w strefie nadbałtyckiej składane wagi szalkowe z odważnikami do ważenia kruszcu, w tym monet, stwierdzone w bogato „wyposażonych” pochówkach męzczyzn na cmentarzyskach w Sowinkach i Ciepłem (Krzyszowski 1997; Janowski 2019).

²⁰ Nie oznacza to, że każdy grób wczesnośredniowieczny z obszaru Europy Środkowo-Wschodniej i Północnej można uznać za pochówek chrześcijański tylko na podstawie stwierdzonej inhumacji.

modelem kultury przesądza o etnicznym pochodzeniu osoby pochowanej i/lub o terytorium jej wychodźstwa.

Tego rodzaju ustalenia wysoce prawdopodobnymi czyni dopiero weryfikacja informacji archeologicznych, dokonana za pomocą wyników badań molekularnych próbek kości szkieletu w zakresie aDNA oraz zawartości stabilnych izotopów strontu (na ten temat wartościowe uwagi Bojarskiego 2020, s. 429 i n.)²¹. Nie oznacza to deprecjacji walorów poznawczych archeologii w studiach nad etnokułturową atrybucją wczesnośredniowiecznych obiektów grobowych z X-XI wieku, co sugerują niektórzy badacze (np. Janowski 2013, s. 335²²; 2015, zwłaszcza s. 73-80; trochę ostrożniej Sikora 2013b), a tym bardziej utraty wspomnianych walorów przez archeologię. Badania reliktyw grobów komorowych lub quasi-komorowych z cmentarzysk w Ciepłym i Bodzi ujawniły w tym zakresie odmienny obraz, moim zdaniem istotny poznawczo. Chodzi mianowicie o zgodność wyników analiz molekularnych i/lub izotopowych ze wskazaniem archeologii, jaką uzyskano dla grobów, których rytuał oraz obrządek sepulkralny zostały utożsamione ze skandynawskim modelem kultury funeralnej na podstawie konwencjonalnych ustaleń archeologicznych (zob. Buko [red.] 2017, s. 425-444, 503-506; Wadył [red.] 2019, s. 439-460, 497-498). Symptomatyczne, iż wspomnianej zgodności nie otrzymano dla grobów, których odtworzony archeologicznie model elitarniej kultury funeralnej nie ujawnił relacji z kulturą Skandynawów, poza obecnością komorowej/quasi-komorowej formy pochówka (chodzi o obiekty nr 47/2009 i nr 58/2014 z cmentarzyska w Ciepłym, zlokalizowane w oddaleniu od pozostałych grobów komorowych tamtejszej nekropoli – zob. Wadył [red.] 2019, s. 497 oraz ryc. 3.3; por. też Buko 2018; Bojarski 2020, s. 429-433).

W ostatnich latach przedstawione zostały poglądy, które zagadnienie domniemanych pochówków skandynawskich i/lub ruskich z obszaru państwa pierwszych Piastów próbują wyjaśnić odmiennie, niż proponują to M. Kara oraz badacze podzielający w różnym zakresie jego ustalenia. Zasługują one na uwagę i krótki komentarz nie tylko dlatego, że zostały sformułowane w ostatnich latach. Wydaje się, iż wpisują się one w te nurty oraz tendencje interpretacji popularne w obecnej archeologii europejskiej (np. Brather 2004), uznawane tam za poznawczo nowator-

²¹ Jest to postępowanie zgodne z nowoczesnym modelem zintegrowanych badań multidyscyplinarnych (por. Kara 2021, s. 10-11, tamże dalsza lit.).

²² „Archeologia etniczności to trudne pole badawcze, na którym czeka cały szereg pułapek w postaci prostych wyjaśnień i ‘oczywistych’ odpowiedzi. Niestety, archeolog badający obcy *ethnos* (w kontekście kultury miejscowej – dop. M.K.) czyni to w sposób bardzo ograniczony i właściwie wyłącznie na podstawie przedmiotów luksusowych, z rzadkich surowców lub zdobionych (przypis: Pomijam z rozważań obrządek pogrzebowy. Tu problem jest jeszcze bardziej skomplikowany.), bo tylko te jest w stanie zidentyfikować w dostępnej masie materiału. Od stwierdzenia, że jakiś przedmiot powstał na obcym terenie, prowadzi daleka droga do wykazania obcego pochodzenia jego posiadacza. Czy dany przedmiot jest dowodem fizycznej obecności przedstawiciela obcej społeczności i przybył razem z nim, czy jest jedynie obcym, choć ładnym ‘towarem’ świadczącym o dobrym guście miejscowego nabywcy, czy w końcu powstał na miejscu zainspirowanych obcymi wytworami, trudno bowiem rozstrzygnąć”.

skie, które cechuje powrót, chyba nie zawsze uświadomiony, do koncepcji „przepracowanych” przez archeologów Europy Środkowo-Wschodniej (m.in. polskich) w 2. połowie ubiegłego stulecia.

W tej grupie bardzo radykalane stanowisko reprezentuje Leszek Gardela (np. 2014; 2016); w kilku pracach arbitralnie wykluczył on związek wspomnianych pochówków z kulturą Skandynawów. W zakresie metody, koncepcji, a nawet szczegółowych ustaleń analitycznych cytowane opracowania zdają się ujawniać mocne inspiracje poglądami J. Żaka, które w odniesieniu do problematyki relacji skandynawsko-zachodniosłowiańskich w IX-XI wieku determinowała teoria „importów” oraz przekonanie o dominującej w tych relacjach roli równoprawnej wymiany handlowej, w której uczestniczą rodzime elity (według J. Żaka feudalne), manifestujące swą pozycję polityczną, społeczną i majątkową ostentacyjnym stylem życia oraz posiadaniem bogactwem, przekazywanym także symbolicznie osobie zmarłej w związku z wyznawanymi wierzeniami (fenomen bogato wyposażonych pochówków między innymi z luksusowymi „importami”, w tym z uzbrojeniem). W ustaleniach L. Gardeli – podobnie jak w pracach J. Żaka²³ – istotną rolę odgrywają koncepcja wytworu naśladowczego lub quasi-naśladowczego (pochodne teorii „importu”, o czym pisałem powyżej) oraz pogląd, który tak zwanym dystyngowanym wzorcem kultury przypisuje w archeologicznych studiach porównawczych funkcje rozstrzygające o proveniencji znaleziska. W obu przypadkach pomija się rolę amalgamacji, synkretyzmu i hybrydyzacji w sensie czynników kulturotwórczych, decydujących o formie i zróżnicowaniu kultury Normanów. Nie uwzględnia się również faktu zmienności tej kultury, zjawiska czytelnego między innymi w przełomie X i XI wieku, a widocznego także w zaistniałej w tym czasie u elity Skandynawów i Rusów zmianie ich praktyk pogrzebowych, do czego niewątpliwie przyczyniała się również postępująca w tych społecznościach recepcja chrześcijaństwa (por. Gräslund 1980; 1992; 2001; Makarov i in. 2021)²⁴.

Dodajmy, iż L. Gardelę (2016, s. 163) cechuje zdystansowany stosunek do wyników molekularnych oraz izotopowych badań archeologicznych szczątków ludzkich; nie jest to stanowisko podzielane powszechnie.

Innego rodzaju sceptycyzm poznawczy, tym razem dotyczący możliwości formułowania przez archeologię wiarygodnych ustaleń w zakresie etnokulturowych atrybucji odkrywanych przez nią grobów, towarzyszy z kolei badaczom, którzy uwagę skoncentrowali na rozpoznaniu genezy fenomenu wczesnośredniowiecznych

²³ L. Gardela wykorzystuje też nowszą literaturę, zwłaszcza dotyczącą problematyki badań etnicznych.

²⁴ Należy zaznaczyć, że poczynione w ten sposób przez L. Gardelę ustalenia, dotyczące zachodniosłowiańskiej proveniencji dwu podobnych, luksusowych opraw rękojeści mieczów – z Bodzi oraz z przypadkowo odkrytego w roku 1900 grobu nr V w miejscowości Ciepłe (w tym przypadku odwołano się do poglądów J. Żaka) – w nowszej literaturze zostały uznane za pozbawione podstaw (Wadył [red.] 2019, s. 128, z odniesieniem do opracowania L. Gardeli; w kwestii skandynawskiego pochodzenia miecza z Bodzi zob. Müller-Wille 2015).

grobow komorowych na obszarze wschodniej i środkowej części Europy (Sikora 2009, s. 154 i n.; 2013a; 2013b; Janowski 2015; Błaszczuk 2016; 2017; zob. też Brather 2004; Biermann 2008; Rohrer 2012). Reprezentują oni poglądy w pewnym zakresie zróżnicowane, wyraźnie jednak inspirowane tezami prac dwu znanych archeologów niemieckich średniego pokolenia: Sebastiana Brathera oraz Felixa Biermanna. I tak, jako czynnik zaistnienia grobów komorowych lub quasi-komorowych w wyżej wymienionej strefie²⁵ typuje się przemiany społeczne i kulturowe zachodzące na tym obszarze równocześnie ze zmianą wierzeń religijnych oraz budową wczesnopanństwowych ustrojów władczych. Z odtworzonego w ten sposób obrazu elitarnej kultury funeralnej wyeliminowano uwarunkowania etnokulturowe, co nasuwa skojarzenia z omówionymi uprzednio teoriopoznawczymi koncepcjami popularnymi w archeologii w latach 40./50.-70./80. ubiegłego wieku. Obecnie podkreśla się związek fenomenu wyżej wymienionych grobów nie tyle z kulturą miejscową, ile z panregionalną i panetniczną kulturą elitarną ludów rejonu Morza Bałtyckiego i Europy Wschodniej, w wersji dystynktywnej dla 2. połowy, głównie końca X i XI wieku (poza wyżej cytowanymi pracami zob. też Mikhajlov 2011; 2016). Dopuszcza się wśród pochowanych w ten sposób mężczyzn z rodzinami zarówno Słowian, jak i przybyłych ze Wschodu lub Północy Skandynawów, a także przedstawicieli innych grup etnicznych, zakładając hipotetycznie tego rodzaju sytuację nawet w granicach jednego cmentarza. Ze względu na heterogeny charakter odkrytych źródeł sepulkralnych, tudzież brak wśród nich tak zwanych dystynktywnych artefaktów kultury skandynawskiej (tak chyba za L. Gardelą np. Błaszczuk 2016, s. 43), wyklucza się jednak możliwość sprecyzowania etnokulturowych atrybucji grobów komorowych przez archeologię, a nawet wątpi (podobnie jak L. Gardelą) w możliwości poznawcze molekularnych badań aDNA w zakresie ustalenia etnikonu osób pogrzebanych w tego rodzaju pochówkach. Są również badacze, którzy w ogóle stawiają pod znakiem zapytania skandynawską atrybucję etniczną wczesnośredniowiecznych grobów komorowych z obszaru dorzecza Wisły, przynajmniej w obecnym etapie badań (Sikora 2013b, s. 87).

Warto odnotować, że pogląd zbliżony do omówionych powyżej koncepcji sformułował przed kilkadziesiąt laty archeolog rosyjski (wówczas radziecki) Valentin V. Sedov (1982, s. 248-256). W odniesieniu do bogato „wyposażonych” grobów drużynicznych z X – początku XI wieku (wśród nich obiekty tzw. komorowe), łączonych przezeń z rozrastającym się obszarem władztwa Rusi Kijowskiej, sugerował on ponadetniczny charakter kultury zbrojnej elity wczesnego państwa ruskiego, upatrując w niej „segmentu” szerszej, „zunifikowanej” kultury charakterystycznej dla elit zróżnicowanych etnicznie społeczeństw zamieszkujących ziemie basenu

²⁵ Przypomnijmy, chodzi o obiekty o formie niezunifikowanej, mimo konotacji z kulturą skandynawską X-XI wieku pozostające nierzadko bez ścisłych analogii, a w zakresie inwentarzy ujawniające bogactwo, ostentację oraz intencjonalny dobór luksusowych przedmiotów (społecznych znaków) o zróżnicowanej proveniencji, między innymi północno- i środkowo-wschodnioeuropejskiej (w tym koczowniczej) oraz bizantyńskiej.

Morza Bałtyckiego oraz dorzecza Dniepru i górnego Powołża. Poza granicami Związku Radzieckiego pogląd ów nie zyskał wówczas wyraźnej aprobaty w archeologii, mimo że został zaproponowany przez wybitnego znawcę kultury średniowiecza, jakim był V. Sedov, badacz cieszący się zasłużonym autorytetem naukowym nie tylko w krajach słowiańskich. Być może ujęcie to zostało uznane za zbyt jednostronne i niewystarczająco uzasadnione wymową źródeł. Dobrze wpisywało się w popularne w mediewistyce radzieckiej poglądy usiłujące pomniejszyć rolę Normanów w genezie państwa ruskiego w IX-X wieku, podczas gdy w nauce europejskiej tezy tak zwanej normańskiej nigdy definitywnie nie odrzucono.

Nowsze koncepcje, zakładające panregionalny charakter kultury elit w regionie Morza Bałtyckiego w końcu X – 1. połowie XI wieku, dobrze harmonizują z popularnymi ostatnio w archeologii poglądami, które rozwijają ustalenia estońskiej archeolożki Mariki Mägi (2018), dotyczące ponadregionalnej wymiany towarów, usług i idei oraz mobilności/migracji grup ludzkich (obok Skandynawów, także Bałtów, Ugrofinów i Słowian) we wschodniej części regionu nadbałtyckiego w młodszym okresie wikingów²⁶ (Jończyk i Gołębiowska-Tobiasz 2021, s. 62 i n.). Dowodzą one istnienia wśród tamtejszych świeckich elit modelu kultury bardzo ujednoczonej, mimo bogactwa form wyrazu oraz zróżnicowania w „treści”, opartej na wyraźnej adaptacji kultury elitarniej Normanów X wieku. Pod względem interpretacji źródeł archeologicznych są to – moim zdaniem – ujęcia nieco przerysowane, także w stosunku do ostrożniejszych w tym zakresie wniosków proponowanych przez M. Mägi (2018), aczkolwiek na pewno inspirujące i z tego też powodu warte refleksji oraz naukowej dyskusji, na którą w niniejszej pracy brakuje już miejsca. Odnotujmy jedynie, że nawet w cytowanej publikacji Ludwika Jończyk i Anety Gołębiowskiej-Tobiasz, gdzie nowe ujęcie kultury elit ziem wschodniej części strefy nadbałtyckiej wybrzmiewa bardzo wyraźnie, nie została zanegowana etnokulturowa atrybucja pochówka, głównie w odniesieniu do grobów żeńskich, w zdecydowanie mniejszym zakresie do zawierających uzbrojenie grobów męskich. Do tej uwagi dodajmy jeszcze jedną konstatację, tym razem autorstwa historyka idei i filozofa Andrzeja Walickiego, który badając tradycje polskiego patriotyzmu, stwierdził, iż „[...] na całym terenie Europy Środkowo-Wschodniej nowoczesne narody uformowały się na bazie językowo-etniczno-kulturowej, a nie na bazie historyczno-politycznej (tudzież społeczno-gospodarczej i prawnej – dop. M.K.) [...]” (zob. Nowak 2022, s. 65-68, tamże uzasadnienie dopisanej uwagi M. Kara; cyt. s. 67).

Na koniec zauważmy, że pomimo różnic w interpretacji wczesnośredniowiecznych grobów o dyskutowanej atrybucji normańskiej lub ruskiej – które to różnice stanowią pochodne odmiennych paradygmatów teoriopoznawczych – badacze kolejnych generacji łączy przekonanie o wyjątkowym charakterze owych grobów

²⁶ Wspomniany okres jest równoznaczny z okresem zaniku świata wikingów i pojawieniem się w regionie państw-władztw, które z czasem zyskały status chrześcijańskich.

w międzyrzeczu Odry i Wisły. Przez archeologów zgodnie traktowane są również jako pochówki z 2. połowy X – 1. połowy XI wieku, które prezentują zespół specyficznych praktyk pogrzebowych, wyróżniających jedno z ugrupowań świeckiej elity państwa pierwszych Piastów. Badaczy dzieli natomiast pogląd zakładający waloryzację odkrytych obiektów pod względem etnokulturowym.

W tym przypadku podtrzymuję swą wcześniejszą opinię o „zakorzenieniu” praktyk pogrzebowych pochowanych tam osób w skandynawskim modelu kultury funeralnej okresu wikingów, co w procesie badawczym nie może stanowić jednak wystarczającej przesłanki do przesądzenia etnikonu. W celu uwiarygodnienia wniosków formułowane przez archeologię hipotezy wymagają – w zgodzie z nowoczesnym modelem zintegrowanych badań multidyscyplinarnych – weryfikacji ustaleniami badań molekularnych oraz izotopowych kości ludzkich. Należy pamiętać, iż ograniczenie etnicznych badań źródeł nekropolicznych archeologii do wskazań bio- i geochemii jest poznawczo niewystarczające, ponieważ analizy aDNA ustalają tylko pokrewieństwo biologiczne, a badania izotopowe określają związki osoby zmarłej z danym regionem geograficznym, w obu przypadkach nie dając wglądu w tak istotne aspekty życia człowieka wczesnego średniowiecza, jak warunkująca jego mentalność przynależność do zorganizowanej społecznie i politycznie wspólnoty religijnej oraz mityczno-etnokulturowej (na ten temat zob. Kara 2021, s. 63 i n., tamże dalsza lit.).

Uważam, że studia dotyczące wspomnianej problematyki nie uległy twórczemu wysyceniu. Znaleźiska wymagają jednak głębszej analizy, która powinna uwzględnić nowszą wiedzę o ich „cywilizacyjnym” kontekście, w tym o odtwarzanej przez archeologię w strefie basenu Morza Bałtyckiego dla *circa* 2. połowy X – połowy XI wieku sytuacji gospodarczej, społecznej, religijnej, politycznej i kulturowej, łącznie z etnokulturowymi interakcjami.

Odtwarzając wspomniany kontekst, może warto odwołać się do kulturoznawczej teorii „aktora-sieci” (ANT – Actor-Network Theory), zwłaszcza do tych elementów koncepcji, które dotyczą różnorodnych relacji sprawczych, łączących człowieka z przedmiotem. Teoria rozwijana jest od lat 80. ubiegłego wieku w naukach humanistycznych, głównie pod wpływem poglądów Bruna Latoura (zob. np. Latour 2010). Ostatnio z powodzeniem stosują ją w swych studiach archeologowie specjalizujący się w problematyce epoki kamienia (Mugaj 2022, tamże dalsza lit.).

BIBLIOGRAFIA

Źródła pisane

Tukidydes – Tukidydes, *Wojna peloponeska*, przekład z języka greckiego i opracowanie K. Kumaniecki, Warszawa 1988, Wydawnictwo „Czytelnik”, wyd. 3.

Literatura

- Abramowicz A. 1962, *Uwagi o roli hipotez w archeologii (na marginesie dyskusji K. Godłowskiego z A. Gardawskim)*, „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria Archeologiczna”, nr 8, s. 103-114.
- Arbman H. 1943, *Birka*, t. 1. *Die Gräber – Text*, Uppsala, Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien.
- Bakay K. 1967, *Archäologische Studien zur Frage der ungarischen Staatsgründung. Angaben zur Organisation des fürstlichen Heeres*, „Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae”, t. 19: 1-2, s. 105-173.
- Biermann F. 2008, *Medieval Élite Burials in Eastern Mecklenburg and Pomerania*, „Antiquity”, t. 82, nr 315, s. 87-98.
- Blöndal S. 1978, *The Varangians of Byzantium. (An aspect of Byzantine military history translated, revised and rewritten by Benedikt S. Benediktz)*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Błaszczuk D. 2016, *Między ziemią a niebem: wczesnośredniowieczne pochówki w grobach komorowych na ziemiach polskich w kontekście europejskim*, w: D. Błaszczuk, D. Stępniewska (red.), *Pochówki w grobach komorowych na ziemiach polskich w okresie wczesnego średniowiecza*, Światowit. Supplement Series P: Prehistory and Middle Ages, t. 18, Warszawa, Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego, s. 34-49.
- 2017, *Między ziemią a niebem. Groby komorowe na obszarze państwa pierwszych Piastów*, Warszawa, Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego.
- Bogucki M. 2014 (2015), *The Archaeological Context of the Bodzia Cemetery and the Trade Route along the Middle and the Lower Vistula during the Middle and Late Viking Period*, w: A. Buko (red.), *Bodzia. A Late Viking-Age Elite Cemetery in Central Poland*, East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450-1450, t. 27, Leiden, Koninklijke Brill NV, s. 9-33.
- Bojarski J. 2020, *Obrzędowość pogrzebowa w strefie chełmińsko-dobrzyńskiej we wczesnym średniowieczu*, *Mons Sancti Laurentii*, t. 9, Toruń, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu.
- Bojarski J., Chudziak W., Kozłowski T., Reitsema L. 2016, *Wczesnośredniowieczne groby komorowe z ziemi chełmińskiej*, w: D. Błaszczuk, D. Stępniewska (red.), *Pochówki w grobach komorowych na ziemiach polskich w okresie wczesnego średniowiecza*, Światowit. Supplement Series P: Prehistory and Middle Ages, t. 18, Warszawa, Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego, s. 102-121.
- Boroń P. 2013, *Norsemen and the Polish Territories in the Early Middle Ages – Theories, Ideas and Speculations*, w: S. Moździoch, B. Stanisławski, P. Wiszewski (red.), *Scandinavian Culture in Medieval Poland*, *Interdisciplinary Medieval Studies*, t. 2, Wrocław, Institute of Archaeology and Ethnology of the PAS, s. 33-51.
- Brackmann A. 1942, *Die Wikinger und die Anfänge Polens*, *Abhandlungen der Preußischen Akademie der Wissenschaften*, Jahrgang 1942., Phil.-hist. Klasse, Nr. 6, Berlin, Verlag der Akademie der Wissenschaften in Kommission bei Walter de Gruyter u. Co., wyd. 2.
- Brather S. 2004, *Ethnische Interpretationen in der frühgeschichtlichen Archäologie. Geschichte, Grundlagen und Alternativen*, Berlin, De Gruyter Verlag.
- Buko A. 2005, *Archeologia Polski wczesnośredniowiecznej. Odkrycia – hipotezy – interpretacje*, Warszawa, Wydawnictwo TRIO.

- 2014 (2015), *The Bodzia Cemetery in Light of the Interdisciplinary Research*, w: A. Buko (red.), *Bodzia. A Late Viking-Age Elite Cemetery in Central Poland*, East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450-1450, t. 27, Leiden, Koninklijke Brill NV, s. 523-553.
- 2016, *Czy na cmentarzysku w Bodzi, gm. Lubanie, woj. kujawsko-pomorskie budowano groby komorowe?*, w: D. Błaszczyk, D. Stępniewska (red.), *Pochówki w grobach komorowych na ziemiach polskich w okresie wczesnego średniowiecza*, Światowit. Supplement Series P: Prehistory and Middle Ages, t. 18, Warszawa, Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego, s. 50-61.
- 2018, *Mauzoleum przekształcone w elitarny cmentarz? O początkach nekropoli w Bodzi*, w: M. Kara, A. Michałowski, M. Rębkowski (red.), *Księga dedykowana pamięci Profesora Władysława Łosińskiego*, t. 1, „Slavia Antiqua”, t. 59, s. 239-264.
- 2021, *Świt państwa polskiego*, Warszawa, Wydawnictwo Instytutu Archeologii i Etnologii PAN & Muzeum Historii Polski w Warszawie.
- Buko A. (red.) 2014 (2015), *Bodzia. A Late Viking-Age Elite Cemetery in Central Poland*, East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450-1450, t. 27, Leiden, Koninklijke Brill NV.
- 2017, *Bodzia. Elitarny cmentarz z początków państwa polskiego*, Warszawa, Wydawnictwo Instytutu Archeologii i Etnologii PAN, wyd. 2 uzupełnione.
- Chudziak W. 2001, *Wczesnośredniowieczne groby komorowe z Kaldusa pod Chelmem na Pomorzu Wschodnim*, „Slavia Antiqua”, t. 42, s. 63-96.
- Duczko W. 2000, *Obecność skandynawska na Pomorzu i słowiańska w Skandynawii we wczesnym średniowieczu*, w: L. Leciejewicz, M. Rębkowski (red.), *Salsa Cholbergensis. Kołobrzeg w średniowieczu*, Kołobrzeg, Urząd Miasta w Kołobrzegu & Wydawnictwo Le Petit Café Kołobrzeg, s. 23-44.
- 2004a, *Skandynawowie w Europie Wschodniej okresu wikingów*, w: M. Salamon, J. Strzelczyk (red.), *Wędrowni i etnogeneza w starożytności i średniowieczu*, Kraków, Towarzystwo Wydawnicze Historia Iagellonica & Instytut Historii UJ, s. 237-243.
- 2004b, *Viking Rus. Studies on the Presence of Scandinavians in Eastern Europe*, The Northern World. North Europe and the Baltic c. 400-1700 AD, t. 12, Leiden, Koninklijke Brill NV.
- Dygo M. 2013, *Czy istniał feudalizm w Europie Środkowo-Wschodniej w średniowieczu?*, „Kwartalnik Historyczny”, t. 120: 4, s. 667-717.
- Engels F. 1949, *Pochodzenie rodziny, własności prywatnej i państwa. W związku z badaniami Lewisa H. Morgana*, Warszawa, Wydawnictwo „Książka i Wiedza”, tłumaczenie 4 wyd. niemieckiego z 1891 r.
- Filipowiak W., Tochilova N. 2020, *Art as a Symbol of Social Change: Material Expression of Forming Identity in the Early Medieval Trade Towns around South and Eastern Baltic. Wolin and Novgorod Case Study*, „Praehistorische Zeitschrift”, t. 95: 2, s. 558-574.
- Fodor I. 1986, *On the Contacts of Hungarians with the Baltic Area in the 9th-11th Centuries. From an Archaeologist's Point of View*, „Hungarian Studies”, t. 2: 2, s. 217-226.
- Gabriel I. 1984, *Chronologie der Reitersporen*, w: I. Gabriel i in., *Starigard / Oldenburg. Hauptburg der Slawen in Wagrien*, t. 1. *Stratigraphie und Chronologie (Archäologische Ausgrabungen 1973-1982)*, Offa-Bücher, t. 52 (Neue Folge), Neumünster, Karl Wachholtz Verlag, s. 117-157.
- Gabriel I., Kempke T. 2011, *Starigard / Oldenburg. Hauptburg der Slawen in Wagrien*, t. 6. *Die Grabfunde. Einführung und archäologisches Material*, Offa-Bücher, t. 85 (Neue Folge), Neumünster, Wachholtz Verlag.
- Gardeła L. 2014, *Scandinavian Amulets in Viking Age Poland*, *Collectio Archaeologica Ressoiviensis*, t. 33, Rzeszów, Fundacja Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego & Instytut Archeologii Uniwersytetu Rzeszowskiego & Oficyna Wydawnicza „Zimowit” sp. z o.o.
- 2016, *Wczesnośredniowieczne groby komorowe – lustra czy miraże życia? Rozważania nad praktykami funeralnymi na ziemiach polskich*, w: D. Błaszczyk, D. Stępniewska (red.), *Pochówki w grobach komorowych na ziemiach polskich w okresie wczesnego średniowiecza*, Światowit. Supplement Series P: Prehistory and Middle Ages, t. 18, Warszawa, Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego, s. 154-175.
- Gąssowski J. 1957, *O roli cmentarzysk jako źródeł do badania struktury społecznej ludności*, „Archeologia Polski”, t. 1, s. 19-34.

- Goßler N. 2013, *Die mittelalterlichen Steigbügel aus dem Berliner Bestand der Prussia-Sammlung (ehemals Königsberg/Ostpreußen) – Studien zu Typologie, Chronologie und Kulturgeschichte*, „Acta Praehistorica et Archaeologica”, t. 45, s. 109-215.
- 2014, *Wikingerzeitliche Waffen- und Reitzubehörfunde aus dem Berliner Bestand der Prussia-Sammlung (ehemals Königsberg/Ostpreußen) und ihre Beziehung zu Skandinavien*, „Acta Praehistorica et Archaeologica”, t. 46, s. 185-210.
- Gräslund A.S. 1980, *Birka*, t. 4. *The Burial Customs. A study of the graves on Björkö*, Stockholm, Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien.
- 1992, *Burial Customs and Christianity*, w: T. Dickinson, E. James (red.), *Death and Burial*, Pre-printed Papers. A Conference on Medieval Archaeology in Europe 21st-24th September 1992 at the University of York, t. 4, York, Published by Medieval Europe 1992, s. 105-109.
- 2001, *Ideologi och Mentalitet. Om religionsskiftet i Skandinavien från en arkeologisk horisont*, Occasional Papers in Archaeology, t. 29. Uppsala, Uppsala Universitet, Institutionen för Arkeologi och Antik Historia.
- Gruca F. 1972, *Ruś. Nazwa*, w: G. Labuda, Z. Stieber (red.), *Słownik starożytności słowiańskich. Encyklopedyczny zarys kultury Słowian od czasów najdawniejszych do schyłku wieku XII*, t. 4: 2, Wrocław, Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, s. 587-589.
- Grygiel R. 2014, *Cmentarzysko wareskich druzynników w Lutomiersku*, w: R. Grygiel, T. Jurek (red.), *Początki Łęczycy*, t. 2. *Archeologia o początkach Łęczycy*, Łódź, Muzeum Archeologiczne i Etnograficzne w Łodzi, s. 679-757.
- Gurevich A.Ya. 1970, *Problemy genëzisa feodalizma v zapadnoj Evrope*, Moskwa, Izdatel'stvo Vysshaya Shkola.
- Hauck K. 1967, *Von einer spätantiken Randkultur zum karolingischen Europa*, „Frühmittelalterliche Studien”, t. 1, s. 3-93.
- Jankuhn H. 1934, *Der Wikingerfund aus Libau in der Provinz Posen*, w: *Festschrift zum 70. Geburtstag von Hans Seger*, „Altschlesien”, t. 5, s. 309-317.
- Janowski A. 2013, Recenzja pracy: *Joanna Wojtkowiak, Skandynawskie wpływy kulturowe w Wolinie (IX-XI wiek)*, Wrocław 2012, ss. 162, Wydawnictwo Chronicon, „Slavia Antiqua”, t. 54, s. 329-336.
- 2015, *Groby komorowe w Europie Środkowo-Wschodniej. Problemy wybrane*, Szczecin, Wydawnictwo Instytutu Archeologii i Etnologii PAN.
- 2019, *Przybory kupieckie. Waga i odważniki*, w: S. Wadył (red.), *Cieple. Elitarna nekropola wczesnośredniowieczna na Pomorzu Wschodnim*, Gdańsk, Muzeum Archeologiczne w Gdańsku, s. 167-180.
- Jazdzewski K. 1949 (1951), *Cmentarzysko wczesnośredniowieczne w Lutomiersku pod Łodzią w świetle badań z r. 1949*, „Materiały Wczesnośredniowieczne”, t. 1, s. 91-191.
- Jończyk L., Gołębiowska-Tobiasz A. 2021, *Zbrojni kupcy z Szurpił. Na szlaku ze Skandynawii do Bułgarii Nadwołżańskiej*, Warszawa, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Kajzer L. 1996, *Wstęp do archeologii historycznej w Polsce*, Łódź, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Kara M. 1991 (1992), *Z badań nad wczesnośredniowiecznymi grobami z uzbrojeniem z terenu Wielkopolski*, w: L. Leciejewicz (red.), *Od plemienia do państwa. Śląsk na tle wczesnośredniowiecznej Słowiańszczyzny Zachodniej*, Śląskie Sympozja Historyczne, t. 1, Wrocław, Oficyna Wydawnicza Volumen, s. 99-120.
- 1992, *The Graves of the Armed Scandinavians from the Middle and the Younger Viking Period from the Territory of the First Piasts' State*, w: T. Dickinson, E. James (red.), *Death and Burial*, Pre-printed Papers. A Conference on Medieval Archaeology in Europe 21st-24th September 1992 at the University of York, t. 4, York, Published by Medieval Europe 1992, s. 167-177.
- 1992 (1993), *Siły zbrojne Mieszka I. Z badań nad składem etnicznym, organizacją i dyslokacją druzyny pierwszych Piastów*, „Kronika Wielkopolski”, nr 3 (62), s. 33-47.
- 1998, *Wczesnośredniowieczny grób uzbrojonego kupca z miejscowości Cieple na Pomorzu Gdańskim w świetle ponownej analizy chronologicznej*, w: H. Kóčka-Krenz, W. Łosiński (red.), *Kraje słowiańskie w wiekach średnich. Profanum i sacrum*, Poznań, Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, s. 505-524.

- 2001, *Frühmittelalterliches Grab eines bewaffneten Kaufmannes aus dem Ort Cieple (Warmhof) in danziger Pommern im Lichte einer erneuten Analyse*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Archaeologica”, t. 23: 1, s. 113-144.
- 2009, *Najstarsze państwo Piastów – rezultat przełomu czy kontynuacji? Studium archeologiczne*, Poznań, Wydawnictwo Instytutu Archeologii i Etnologii PAN.
- 2014, *The Conquest Involving Viking War-Bands in the Process of the Piast State Formation. A Critique*, „Slavia Antiqua”, t. 55, s. 125-143.
- 2014 (2015), *Description of the Cemetery, Organization of the Burial Space, the Burial Rites in the Light of the Cultural and Historical Determinants*, w: A. Buko (red.), *Bodzia. A Late Viking-Age Elite Cemetery in Central Poland, East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450-1450*, t. 27, Leiden, Koninklijke Brill NV, s. 343-411.
- 2015, *Przemiany kultury funeralnej na ziemiach dorzecza Warty w okresie formowania się państwa Piastów w świetle najnowszych ustaleń archeologii*, w: A. Michałowski, M. Teska, M. Żółkiewski (red.), *Viator per Devia Scientiae Itinera. Studia nad problematyką okresów przedrzymskiego, rzymskiego, wędrówek ludów i wczesnego średniowiecza*, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu – Seria Archeologia, nr 53, Poznań, Wydawnictwo Naukowe UAM, s. 303-313.
- 2017, *Organizacja przestrzeni grzebalnej, rytuał i obrządek pogrzebowy*, w: A. Buko (red.), *Bodzia. Elitarny cmentarz z początków państwa polskiego*, Warszawa, Wydawnictwo Instytutu Archeologii i Etnologii PAN, wyd. 2, s. 329-380.
- 2021, *Archeologia o kulturze i mentalności społeczeństw wczesnośredniowiecznych tzw. barbarzyńskiej Europy X wieku. Studium przypadku: grzebień ze Stroszek koło Giecza*, Wrocław, Wydawnictwo Chronicon.
- 2022, *Archaeology, mainly Polish, in the Current Discussion on the Ethnogenesis of the Slavs*, „Slavia Antiqua”, t. 63, s. 65-128.
- Kollinger K., Duczko W. 2022, *Wikińskie Gniazdowo. Największa skandynawska aglomeracja w Europie Wschodniej*, w: W. Duczko (red.), *Ruś wikingów i Waregów. Europa Wschodnia we wczesnym średniowieczu*, VI Kongres Mediewistów Polskich, t. 4, Wrocław, Wydawnictwo Chronicon, s. 59-73.
- Kordala T. 2006, *Wczesnośredniowieczne cmentarzyska szkieletowe na północnym Mazowszu*, Monografie Instytutu Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego, t. 5, Łódź, Wydawnictwo Inicjał 3 & Instytut Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego.
- Kossinna G. 1928, *Ursprung und Verbreitung der Germanen in vor- und frühgeschichtlicher Zeit*, t. 1-2, Mannus-Bibliothek, t. 6, Leipzig.
- 1929, *Wikinger und Wäinger*, „Mannus”, t. 21, s. 84-112.
- Kostrzewski J. 1921, *Cmentarzysko ze śladami kultury wikingów w Łubówku, w pow. gnieźnieńskim*, „Przegląd Archeologiczny”, t. 1: 3-4, s. 140-147.
- 1946, *Germanie przedhistoryczni w Polsce*, „Przegląd Archeologiczny”, t. 7: 1, s. 65-89.
- Košnar L. 1991, *Ke vztahům mezi vikinským a západoslovanským prostředím*, w: M. Buchvaldek (red.), *Praehistorica*, t. 18. *Acta Instituti Praehistorici Universitatis Carolinae Pragensis. Varia Archaeologica*, nr 5, Praha, Univerzita Karlova – vydavatelství Karolinum, s. 25-84.
- Krzyszowski A. 1992, *Wstępne wyniki badań archeologicznych na wczesnośredniowiecznym cmentarzysku szkieletowym z X/XI-XI wieku w miejscowości Sowinki, gm. Mosina, woj. poznańskie, stanowisko 23A*, „Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne”, t. 1, s. 83-102.
- 1995, *Ein reiches Gräberfeld aus dem 10./11. Jh. in Sowinki bei Poznań*, „Slavia Antiqua”, t. 36, s. 49-71.
- 1997, *Frühmittelalterliches Grab eines Kaufmannes aus Sowinki bei Poznań in Großpolen*, „Germania”, t. 75: 2, s. 639-667.
- Kurnatowska Z. 1991 (1992), *Tworzenie się państwa pierwszych Piastów w aspekcie archeologicznym*, w: L. Leciejewicz (red.), *Od plemienia do państwa. Śląsk na tle wczesnośredniowiecznej Słowiańszczyzny Zachodniej*, Śląskie Sympozja Historyczne, t. 1, Wrocław, Oficyna Wydawnicza Volumen, s. 77-98.
- Kurnatowska Z., Kurnatowski S. 2012, *Parę uwag o odkrywaniu rzeczywistości kulturowej poprzez źródła archeologiczne*, w: A. Pleszczyński, J. Sobiesiak, M. Tomaszek, P. Tyszka (red.), *Historia*

- Narrat. *Studia mediewistyczne ofiarowane Profesorowi Jackowi Banaszkiewiczowi*, Lublin, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, s. 21-64.
- Kurnatowski S., Kobusiewicz M. 2000, *Osiągnięcia i zaniedbania w polskiej archeologii i prahistorii ostatniego półwiecza*, w: M. Kobusiewicz, S. Kurnatowski (red.), *Archeologia i prahistoria polska w ostatnim półwieczu*, Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk – Prace Komisji Archeologicznej, t. 20, Poznań, Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk & Instytut Archeologii i Etnologii PAN, s. 581-662.
- Labuda G. 1980, *Waregowie*, w: G. Labuda, Z. Stieber (red.), *Słownik starożytności słowiańskich. Encyklopedyczny zarys kultury Słowian od czasów najdawniejszych do schyłku wieku XII*, t. 6: 2, Wrocław, Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, s. 323-329.
- Latour B. 2010, *Przedmioty także posiadają sprawczość*, w: E. Domańska (red.), *Teoria wiedzy o przeszłości na tle współczesnej humanistyki. Antologia*, Poznań, Wydawnictwo Poznańskie, s. 525-560.
- Leciejewicz L. 1954 (1956), *Cmentarzysko w Birce. Próba interpretacji społecznej*, „Archeologia”, t. 6, s. 141-159, 306-307, 321-322.
- 1993, *Normanowie nad Odrą i Wisłą w IX-XI wieku*, „Kwartalnik Historyczny”, t. 100: 4, s. 49-62.
 - 1994/1995, *Skandinavien im Oder- und Weichselgebiet 800-1200*, „Acta Praehistorica et Archaeologica”, t. 26/27, s. 73-82.
- Liwoch R. 2018, *Zabytki z wykopalisk Teodora Nieczuja-Ziemięckiego w latopisowym Pleśniku (Podhorce na Ukrainie) / Artefacts from Excavations by Teodor Nieczuja-Ziemięcki in Mediaeval Plisnes'k (Pidgirč in Ukraine)*, Biblioteka Muzeum Archeologicznego w Krakowie, t. 7, Kraków, Muzeum Archeologiczne w Krakowie.
- Liwoch R., Müller-Wille M. 2012, „*Druzhina*“ *Graves Dating to the Time around AD 1000 in Pidgirč (Western Ukraine)*, „Archäologisches Korrespondenzblatt”, t. 42: 3, s. 421-438.
- Łosiński W. 1972, *Początki wczesnośredniowiecznego osadnictwa grodowego w dorzeczu dolnej Parsęty (VII-X/XI w.)*, Wrocław, Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.
- 1974, *Srebrny wystrój odzieży z wczesnośredniowiecznego cmentarzyska w Świelubiu w powiecie kolobrzeskim*, w: F.J. Lachowicz (red.), *Studia Archaeologica Pomeranica*, Muzeum Archeologiczno-Historyczne w Koszalinie, Seria Wydawnictw Monograficznych, nr 2, Koszalin, Muzeum Archeologiczno-Historyczne w Koszalinie, s. 159-175.
 - 1979, *Die Kontakte zwischen Pommern und Skandinavien im frühen Mittelalter im Lichte von Forschungen im unteren Parsęta-Flußgebiet*, w: B. Chropovský (red.), *Rapports du IIIe Congrès International d'Archéologie Slave. Bratislava 7-14 septembre 1975*, t. 1, Bratislava, VEDA – Wydavateľstvo Slovenskej Akadémie Vied, s. 513-518.
 - 1993 (1994), *Groby typu Alt Käbelich w świetle badań przeprowadzonych na cmentarzysku wczesnośredniowiecznym w Świelubiu pod Kolobrzegiem*, „Przegląd Archeologiczny”, t. 41, s. 17-34.
 - 1999, *Rolle des Frühpiastenreiches in der Geschichte der westslawisch-skandinavischen Kontakte*, w: E.N. Nosov (red.), *Rannesrednevekoye drevnosti Severnoj Rusi i eë sosedej / Early Medieval Antiquities of the Northern Rus and ist Neighbours*, Sankt-Peterburg, Rossijskaya Akademiya Nauk – Institut Istorii Material'noj Kul'tury, s. 129-133.
 - 2000, *Pomorze – bardziej słowiańskie czy bardziej „bałtyckie”?*, w: H. Samsonowicz (red.), *Ziemia polskie w X wieku i ich znaczenie w kształtowaniu się nowej mapy Europy*, Kraków, Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych UNIVERSITAS, s. 119-141.
- Łowmiański H. 1957, *Zagadnienie roli Normanów w genezie państw słowiańskich*, Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Makarov N., Krasnikova A., Zaytseva I., Dobrovolskaja M. 2021, *New Evidence on the Late Viking-Age Burial Rituals in the Volga-Oka Region: Excavations at Shekshovo / Ru*, „Archäologisches Korrespondenzblatt”, t. 51: 2, s. 287-308.
- Marek L. 2004, *Wczesnośredniowieczne miecze z Europy Środkowej i Wschodniej. Dylematy archeologa i bronzoznawcy*, Acta Universitatis Wratislaviensis, nr 2698; *Studia Archeologiczne*, t. 36, Wrocław, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Mägi M. 2018, *In Austrvegr. The Role of the Eastern Baltic in Viking Age Communication across the Baltic Sea*, The Northern World. North Europe and the Baltic c. 400-1700 AD, t. 84, Leiden, Koninklijke Brill NV.

- Melnikova E.A., Petrukhin V.J. 1990-1991, *The Origin and Evolution of the Name Rus'. The Scandinavians in Eastern-European ethno-political processes before the 11th century*, „TOR. Tidskrift för arkeologi”, t. 23, s. 203-234.
- Mikhajlov K.A. 2011, *Chamber-graves as Interregional Phenomenon of the Viking Age: from Denmark to Old Rus'*, w: M. Rębkowski (red.), *Ekskluzywne życie – dostojny pochówek. W kręgu kultury elitarnej wieków średnich*, Wolińskie Spotkania Mediewistyczne, t. 1, Wolin, s. 205-221.
- 2016, *Elitarnyj pogrebal'nyj obryad Drevnej Rusi. Kamernye pogrebeniya IX – nachala XI veka w kontekste severoevropejskikh analogij*, Sankt-Peterburg, Rossijskaya Akademiya Nauk. Institut Istorii Material'noj Kul'tury & Izdatel'skij Dom „Branko”.
- Moździoch S. 2011, „*Bodaj się Piastów rządu nam święcili*”. *Archeologia o początkach państwa piastowskiego*, w: M. Rębkowski, S. Rosik (red.), *Populi Terrae Marisque. Prace poświęcone pamięci Profesora Lecha Leciejewicza*, Wrocław, Wydawnictwo Chronicon, s. 67-81.
- Mugaj J. 2022, *Zaproszenie do teorii aktora-sieci – ontologia relacyjna a archeologia*, „Przegląd Archeologiczny”, t. 70, s. 41-55.
- Müller-Wille M. 2014 (2015), *The Cemetery at Bodzia in a Broader European Context*, w: A. Buko (red.), *Bodzia. A Late Viking-Age Elite Cemetery in Central Poland, East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450-1450*, t. 27, Leiden, Koninklijke Brill NV, s. 479-510.
- 2015, *Das Schwertgrab E864/I aus dem frühen 11. Jahrhundert von Bodzia, Kujawien*, w: A. Michałowski, M. Teska, M. Żółkiewski (red.), *Viator per Devia Scientiae Itinera. Studia nad problematyką okresów przedrzymskiego, rzymskiego, wędrówek ludów i wczesnego średniowiecza*, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu – Seria Archeologia, nr 53, Poznań, Wydawnictwo Naukowe UAM, s. 327-337.
- Nadolski A., Abramowicz A., Poklewski T. 1959, *Cmentarzysko z XI wieku w Lutomierniu pod Łodzią*, *Acta Archaeologica Universitatis Lodzianensis*, nr 7, Łódź, Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo & Łódzkie Towarzystwo Naukowe.
- Nowak P. 2022, *Filozofowie (w trzech słowach)*, Warszawa, Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Paulsen P. 1933, *Magyarország viking leletek az észak- és nyugateurópai kultúrtörténet megvilágításában / Wikingerfunde aus Ungarn im Lichte der Nord- und Westeuropäischen Frühgeschichte*, „Archeologia Hungarica”, t. 12, s. 7-58.
- Poliński D. (red.) 2020, *Wczesnośredniowieczne i nowożytnie cmentarzysko w Pniu*, Toruń, Europejska Fundacja „Pamięć i Dziedzictwo” & Instytut Archeologii Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu & Wydawnictwo Edukacyjne „Akapit” s.c. & Jagielloński Instytut Wydawniczy.
- Prinke A. 2014, *Poza archeologią: Józefa Kostrzewskiego działalność społeczna, obywatelska i patriotyczna*, „Fontes Archaeologici Posnanienses”, t. 50: 1, s. 163-175.
- Rajewski Z.A. 1937, *Wielkopolskie cmentarzyska rządowe okresu wczesnodziejowego*, „Przegląd Archeologiczny”, t. 6: 1, s. 28-85.
- Ratajczyk Z. 2013, *The Cemetery in Ciepłe – Current Research Results*, w: S. Moździoch, B. Stanisławski, P. Wiszewski (red.), *Scandinavian Culture in Medieval Poland, Interdisciplinary Medieval Studies*, t. 2, Wrocław, Institute of Archaeology and Ethnology of the PAS, s. 323-351.
- 2016, *Groby komorowe z wczesnośredniowiecznego cmentarzyska w Ciepłym, gm. Gniew, woj. pomorskie*, w: D. Błaszczak, D. Stępniewska (red.), *Pochówki w grobach komorowych na ziemiach polskich w okresie wczesnego średniowiecza*, Światowit. Supplement Series P: Prehistory and Middle Ages, t. 18, Warszawa, Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego, s. 90-101.
- Rohrer W. 2012, *Wikinger oder Slawen? Die ethnische Interpretation frühpiastischer Bestattungen mit Waffenbeigabe in der deutschen und polnischen Archäologie*, *Studien zur Ostmitteleuropaforschung*, t. 26, Marburg, Verlag Herder-Institut.
- Roszkó J. 1980, *Kolebka Siemowita*, Warszawa, Państwowe Wydawnictwo „Iskry”, wyd. 2.
- Sedov V.V. 1982, *Vostochnye slavyane v VI-XIII vv.*, *Arkheologiya SSSR*, t. 14, Moskwa, Izdatel'stvo „Nauka”.
- Sikora J. 2009, *Ziemia Centralnej Polski we wczesnym średniowieczu. Studium archeologiczno-osadnicze*, Monografie Instytutu Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego, t. 7, Łódź, Instytut Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego.

- 2013a, *Ethnos or Ethos? Some Remarks on Interpretation of Early Medieval Elite Burials in Northern Poland*, w: S. Moździoch, B. Stanisławski, P. Wiszewski (red.), *Scandinavian Culture in Medieval Poland*, Interdisciplinary Medieval Studies, t. 2, Wrocław, Institute of Archaeology and Ethnology of the PAS, s. 411-436.
- 2013b, *O interpretacji etnicznej wczesnośredniowiecznych pochówków elitarnych. Skandynawowie w państwie pierwszych Piastów i na Pomorzu?*, „Slavia Antiqua”, t. 54, s. 61-96.
- Skalski K. 1995, *Problem wykorzystania źródeł archeologicznych do badań nad składem drużyny pierwszych Piastów (W związku z artykułem Michała Kary, Z badań nad wczesnośredniowiecznymi grobami z terenu Wielkopolski*, w: *Od plemienia do państwa. Śląsk na tle wczesnośredniowiecznej Słowiańszczyzny zachodniej*, red. L. Leciejewicz, Wrocław-Warszawa 1991, s. 99-120, Oficyna Wydawnicza Volumen), „Kwartalnik Historyczny”, t. 102: 2, s. 85-96.
- Stanisławski B. (B.M.) 2013, *Jómswikingowie z Wolina-Jómsborga – studium archeologiczne przenikania kultury skandynawskiej na ziemie polskie*, Wrocław, Wydawnictwo Instytutu Archeologii i Etnologii PAN.
- 2017, *Udział Wikingów w powstawaniu państwa wczesnopiastowskiego*, w: W. Drelicharz, D. Jasiak, J. Poleski (red.), *Spór o początki państwa polskiego. Historiografia – tradycja – mit – propaganda*, Kraków, Towarzystwo Wydawnicze „Historia Iagellonica” & Uniwersytet Jagielloński w Krakowie, s. 139-166.
- 2019, *Diaspory skandynawskie i transetniczne przestrzenie społeczne Wikingów*, w: M. Kara, A. Michałowski, M. Rębkowski (red.), *Księga dedykowana pamięci Profesora Władysława Łosińskiego*, t. 2, „Slavia Antiqua”, t. 60, s. 19-33.
- Staszczak Z. 1987, *Amalgamacja*, w: Z. Staszczak (red.), *Słownik etnologiczny. Terminy ogólne*, Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, s. 19-20.
- Tabaczyński S. 1987, *Archeologia średniowieczna. Problemy – Źródła – Metody – Cele badawcze*, Wrocław, Polska Akademia Nauk – Instytut Historii Kultury Materialnej & Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.
- 2000, „Wymuszony przewrót metodologiczny” w archeologii polskiej i jego nieoczekiwane skutki, w: M. Kobusiewicz, S. Kurnatowski (red.), *Archeologia i prahistoria polska w ostatnim półwieczu*, Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk – Prace Komisji Archeologicznej, t. 20, Poznań, Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk & Instytut Archeologii i Etnologii PAN, s. 513-525.
- Vierck H. 1978, *Religion, Rang und Herrschaft im Spiegel der Tracht*, w: C. Ahrens (red.) *Sachsen und Angelsachsen*. Ausstellung des Helms-Museums Hamburgisches Museum für Vor- und Frühgeschichte 18. November 1978 bis 28. Februar 1979, Veröffentlichungen des Helms-Museums, nr 32, Hamburg, Gesamtherstellung: Th. Dingwort & Sohn – Hamburg-Altona, s. 271-283.
- Wadył S. (red.) 2019, *Ciepłe. Elitarna nekropola wczesnośredniowieczna na Pomorzu Wschodnim*, Gdańsk, Muzeum Archeologiczne w Gdańsku.
- Wierzbński Sz. 2018, *Szlachetni, odważni, dzicy? Obraz Waregów i Franków w oczach Bizantyńczyków w X-XI w.*, „Vox Patrum”, R. 38, t. 69, s. 647-679.
- Woloszyn M. 2004, *Obecność ruska i skandynawska w Polsce w X-XII w. – wybrane problemy*, w: M. Salamon, J. Strzelczyk (red.), *Wędrownka i etnogeneza w starożytności i średniowieczu*, Kraków, Towarzystwo Wydawnicze Historia Iagellonica & Instytut Historii UJ, s. 245-276.
- Wrzesińska A., Wrzesiński J. 2016, *Groby komorowe z Dziekanowic, gm. Lubowo, woj. wielkopolskie*, w: D. Błaszczyk, D. Stępniewska (red.), *Pochówki w grobach komorowych na ziemiach polskich w okresie wczesnego średniowiecza*, Światowit. Supplement Series P: Prehistory and Middle Ages, t. 18, Warszawa, Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego, s. 80-89.
- Zoll-Adamikowa H. 1980/1981, *Einheimische und fremde Elemente im Grabkult der Ostseeslawen*, „Offa”, t. 37, s. 184-196.
- 1988, *Przyczyny i formy recepcji rytuału szkieletowego u Słowian nadbałtyckich we wczesnym średniowieczu*, „Przegląd Archeologiczny”, t. 35, s. 183-229.
- 1991, *Problem osadnictwa skandynawskiego na południowych wybrzeżach Bałtyku w IX-X wieku*, „Zeszyty Naukowe PUNO”, nowa seria, nr 4, s. 53-62.
- 1996, *Wczesnośredniowieczny obrządek pogrzebowy a zróżnicowanie etniczne na pograniczu polsko-ruskim*, w: M. Parczewski, S. Czopek (red.), *Początki sąsiedztwa. Pogranicze etniczne polsko-ruskie*

- sko-słowackie w średniowieczu*. Materiały z konferencji – Rzeszów 9-11 V 1995, Rzeszów, Muzeum Okręgowe w Rzeszowie, s. 81-90.
- 1997a, *Gräberfelder des 8./9.-10./11. Jhs. mit skandinavischen Komponenten im slawischen Ostseeraum*, „Sprawozdania Archeologiczne”, t. 49, s. 9-19.
 - 1997b, *Stan badań nad obrzędowością pogrzebową Słowian*, „Slavia Antiqua”, t. 38, s. 65-80.
 - Żak J. 1957, *Czy grób uzbrojonego jeźdźcy z Ciepłego, pow. tczewski, jest grobem skandynawskim?*, „Archeologia Polski”, t. 1, s. 164-180.
 - 1959, *Uwagi o stylu zwierzęcym w sztuce wczesnośredniowiecznej na ziemiach polskich*, „Archeologia Polski”, t. 4: 1, s. 7-27.
 - 1960 (1959), *Eine skandinavische frühmittelalterliche Eisenlanzenspitze aus Grosspolen*, „Meddelanden från Lunds Universitets Historiska Museum”, s. 136-148.
 - 1960, *Problem pochodzenia mieczów tzw. „wikińskich” na ziemiach zachodniosłowiańskich, głównie polskich*, „Archeologia Polski”, t. 4: 2, s. 297-344.
 - 1962, *Z teorii „importu” wczesnofeudalnego*, „Archeologia Polski”, t. 7: 1, s. 135-140.
 - 1963, *„Importy” skandynawskie na ziemiach zachodniosłowiańskich od IX do XI wieku (część katalogowa)*, Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk – Prace Komisji Archeologicznej, t. 6: 1, Poznań, Państwowe Wydawnictwo Naukowe – Oddział w Poznaniu.
 - 1965 (1967), *Zarys stanu i dziejów badań nad „importami” skandynawskimi na Słowiańszczyźnie Zachodniej – Część 1*, „Materiały Zachodniopomorskie”, t. 11, s. 411-460.
 - 1966 (1968), *Zarys stanu i dziejów badań nad „importami” skandynawskimi na Słowiańszczyźnie Zachodniej – Część 2*, „Materiały Zachodniopomorskie”, t. 12, s. 547-607.
 - 1967a, *„Importy” skandynawskie na ziemiach zachodniosłowiańskich od IX do XI wieku (część analityczna)*, Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk – Prace Komisji Archeologicznej, t. 7: 1, Poznań, Państwowe Wydawnictwo Naukowe – Oddział w Poznaniu.
 - 1967b, *„Importy” skandynawskie na ziemiach zachodniosłowiańskich od IX do XI wieku (część syntetyczna)*, Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk – Prace Komisji Archeologicznej, t. 7: 2, Poznań, Państwowe Wydawnictwo Naukowe – Oddział w Poznaniu.
 - 1968, *Materiały do studiów nad kontaktami wschodniopomorsko-skandynawskimi z X i XI wieku – broń skandynawska*, „Pomorania Antiqua”, t. 2, s. 287-314.
 - 1969, *Czy państwo polskie zawdzięcza swe powstanie Normanom?*, „Z Otchłani Wieków”, t. 35: 2, s. 130-131.